

Журнал 31.07.2019 ж. Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрлігі Ақпарат комитетінде тіркеліп, №17815-Ж куәлігін алған.

Бас редактор **Жанна ИМАНҚҰЛ**

Бас редактордың бірінші орынбасары
Қарлығаш ШОХАЕВА

– фил. ғыл. магистрі, PhD, Абылайхан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, С.Ж. Асфендияров атындағы ҚазҰМУ, Қазақ Ұлттық Аграрлық университетерінде – аға оқытушы

Бас редактордың орынбасарлары:

Тазагүл БУСТАНОВА
Роза ЖАРКИМБЕКОВА
Индира ТҮЗЕЛБАЕВА

Жауапты хатшы
Еркінбек СЕРІКБАЙ

Редакциялық ақылдастар алқасының төрағасы
Гүлбану Қосымова –
филология ғыл. докторы, профессор,
ҚР «Білім беру ісінің үздігі»

Редакциялық ақылдастар алқасының мүшелері:

Нұрша Оразақынова профессор, педагогика ғылымдарының докторы, ҚР Кіші ғылым академиясының вице-президенті
Тоқтар Сенбекұлы педагогика ғылымдарының магистрі, Абай атындағы ҚазҰПУ, Elsevier (Скопус) компаниясының Қазақстандағы өкілі
Динара Орынбаева гуманитарлық ғылымдар магистрі, PhD, «Шебер педагог», «Үздік педагог-2019»
Жанат Бименова PhD доктор, Акушерлік, хирургия және өсіп - өну биотехнология кафедрасының қауымдастырылған профессор

Таралымы: Оқырман мен мақала авторларының тапсырысы негізінде
Жарияланған мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді.

Журналдағы суреттер сапасына автор жауапты.

Таралымы: Оқырман мен мақала авторларының тапсырысы негізінде
Меншік иесі: ИП Аяжан
Мекенжайы: Алматы қаласы
Түркісб ауданы Герцен көш., 155/1
Журнал «JasA» баспаханасында басылды.

e-mail: erkinbek230388@gmail.com

Байланыс: +7702-909-93-99

Жолдина Ж.М., Әбдіғазизұлы Б.

Жазушы Бекежан Тілегеновтің «Сексен алтыншы жыл» романы – уақыттың көркем шежіресі.....2

Нұсқабай Ғ.Ж., Каримова Ғ.С.

Жазушы С.Асылбекұлының «Қоңыртаудың басында бір түп жусан» және «Сағыныш» әңгімелеріндегі жаңашылдық.....4
Абдуалиева Ж.Б.

Қазақ әдебиетіндегі ұлттық кодтың ғылыми-танымдық сипаты.....6
Абдықадырова Т.Р.

Әдебиет пәнідерін сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы оқытудың мәні мен маңызы.....8

Әкімбай П., Шойынбай Ж., Мырзақасымова М.

Жасөспірімдік кезеңдегі балаларға мектепте жазба жұмыстарын жүргізудің психологиялық негіздері.....10

Карабалаева М.М. Русский сын казахского народа.

Использование причастий, деепричастий и сложных предложений в речи.....12

Шапинов Т.С. Роль наставничества в современных условиях.....14

Асет А. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі медициналық терминдердің құрылымдық типтері.....16

Еркін А. Қазақстан мен Қытай арасындағы экономикалық қарым-қатынастардың даму бағыттары.....17

I.Yekrin, B. Sydykhov Effectiveness of Differentiated Teaching of Mathematics to Elementary Grades.....19

Әскербек А.Ә., Қонысбек Ж.Ж. Балалардағы менингококк инфекциясы.....21

Сүлейменова С.К. Хоровая культура.....22

Анесова Ғ.С. Ұлттық ою-өрнек сыры.....27

Шөркебаева А., Тауырбай Л., Төребаева Ф. Лексиканы деңгейлік тапсырмалар арқылы дамыта оқытудың тәрбиелік мәні.....28

Махутова Б.А. Халық қолөнері - тәрбие құралы.....29

Лепесов Н.Б. Жаңа технология - денешынықтыру сабағында.....30

Едресова К.Т. Мектеп жасына дейінгі балалардың эмоционалды көңіл-күйінің дамуы.....30

Искакова Д.Б. Бастауыш сынып оқушыларының математика сабағында танымдық іс-әрекетін қалыптастыру.....31

Абылқасым М.Б. Ұстаз, оқушы, ата-ана – үштік одақ ынтымақтастығы.....32

Мудиярова А.А., Есенова Қ.Ө. Лингвомәдениеттанымдық құзіреттіліктің тілде көрініс табуы.....33

Шәкірхан Б.Ш., Бекіш Ұ.А. Мектептің жаңартылған білім мазмұны жағдайында мәтінді есептерді шешудің әдістемелік ерекшеліктері.....39

Әнуарбек А., Аккасынова Ж. К. Мектепте информатиканы онлайн оқытуда тиімді кері байланысты ұйымдастыру тәсілдері.....40

Жұматай С.Қ., Бекіш Ұ.А. Математика курсы оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудың маңызы.....41

Байтемірқызы А. Көркем кестелеу.....43

Киркиманова Ж.Б. Мектеп информатика курсы оқытуда ақпаратты ұсыну мәселелері.....46

Кайынбаева А.Е., Садыкова В.С. Экономикалық білім және оның дағдыларына сай қалыптасу.....49

Сағындық Қ.Н., Мұқан А.Б. Орта мектеп физикасында «заттың агрегаттық күйлері» тақырыбын оқыту ерекшеліктері.....50

Жолдина Жансая Мырзабекқызы

*Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті
Филология институты
7М01701-қазақ тілі мен әдебиетінің 2-курс магистранты
Ғылыми жетекші:
Әбдіғазизұлы Балтабай, филология ғылымдарының докторы, профессор*

**ЖАЗУШЫ БЕКЕЖАН ТІЛЕГЕНОВТІҢ «СЕКСЕН
АЛТЫНШЫ ЖЫЛ» РОМАНЫ – УАҚЫТТЫҢ КӨРКЕМ ШЕЖІРЕСІ**

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта қазақ әдебиеті өркендеп өсіп, дамудың жаңа сатысына көтерілді. Аталмыш межеде қазақ жазармандары тотолитаризмнің қанды шеңгелінен шығып, аз-кем байқадам тауып, еркін тыныстауға көшті. Сөз бостандығы қазақ жазушыларына кеңестік империяның көлеңкесінде бара алмаған, барса да дендеп ене алмаған тақырыптардың есігі айқара ашылуына жол салды. Осындай тиым салынған тақырыптардың бірі – 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасы-ты.

Қазақ халқының тарихынан үлкен орын алған бұл оқиға ұлттық намысы бар ақын-жазушылардың бәріне дерлік түгелдей қалам ұстатты. Соның әсерінен қазақ әдебиеті Желтоқсан туралы ірілі-ұсақты драмалық, поэзиялық, прозалық шығармалармен толықты. Біздің зерттеу объектіміз Бекежан Тілегенов асылында, прозашы болғандықтан, біз айтылмыш тақырыпта жазылған прозалық шығармалар жайынан аңдатпа беріп өткенді жөн көрдік. Желтоқсан шындығын әдебиеттен іздеген Г.Орда: «Бұл оқиға жөніндегі прозалық шығармалардың қатарында Т.Сәукетайдың «Қилы тағдыр («Ай қараңғысы» 1998), «Желқайық» (2001), Н.Куантайұлының «Қараөзек» (2002), Ә.Ыбырайымұлының «Ұяластар», Ө.Токтаровтың және Б.Тілегеновтің «1986 жыл» атты романдары мен Мір Шайырдың (ақын Мырзағали Іңірбаевтың) «О, Данышпан дүние» атты трилогиясын, Н.Ораздың «Тазқара», Ө. Ахметтің «Желтоқсан ызғары» хикаяттарын, А.Алтайдың «Сібір офицері», «Прописка» әңгімелерін, т.б. ірілі-ұсақты шығармаларды атауға болады», - деп көрсетеді [1,384]. Айтылмыш тақырыптағы аталмыш шығармалардың ішінен біздің тікелей зерттеу нысанамыз болғандықтан, жазушы Бекежан Тілегеновтың «Сексен алтыншы жыл» романына кеңірек тоқталмақпыз.

Б. Тілегенов «Әдебиет – менің Отаным!» атты естелік жазбасында: «...86-шы жылға» да осылай кірістім. Бұл роман менің өмірімде, творчествомда ерекше орын алды. Бұл – көркем шығарма. Бірақ таза ойдан шығарылған дүние де емес, жалаң фактілерге құрылған шығарма деуге болмайды. Бұл романның кейіпкерлерін ойдан шығарған жоқпын. Кейін кітап жазылып, жарық көргеннен кейін ғана, әбден қалжыраған бойға қуат шақырып, ес жиғаннан кейін ғана, осынша үлкен де кең көлемді тақырыпты, қат-қабат өмір көріністерін, соншама адамдардың тағдырын баяндауға әрекеттенгеніме қайран қаламын. Осы қиындықтан қалай өттім, қалай еңсердім, оны айтып жеткізе алмаймын. Оған менің шамам келетін емес. Творчествоның бір сәттілік мезеті осылай туатын болар. Осындай күрделі шығармаға енген, өмірде орны бар, белгісі бар жандарды жаныз қағазға енгізіп, жан бітіріп, әдебиеттегі өміріне дем беріп, кейіпкердің өміріне араласып, солардың өмірін өз басыңнан кешу де оңай емес. Ал оны сөзбен

жеткізу де қиын ба деймін», - деп оқырманына ішегінің қырындысына дейін ақтарып салып, толғана тебіренеді [2,144]. Жазушының шығармашылық процесінен аз-кем хабардар оқырман ретінде айтарым, қаламгер Бекежан Тілегенов өзін қызықтырып, қалам тербегелі жүрген әрбір шығармасының алдында жүректі жазушыға лайық осындай ғарыштық-ғайып күй кешеді. Әлем әдебиетінің классиктері Л.Толстой, Ф.М.Достоевский, О.Бальзак тіпті хат жазуға отырғанда да қағаз мен қаламға асқан жауапкершілікпен қарайтынын Т.Жұртбайдың «Бейнет сусынынан» оқып біліп таңырқаған едік. Еліміз тәуелсіздік алып, етек-жеңін жинап, енді ғана еңсе тіктеп жатқанда халықтың көркем жадын қалыптастыруда барқадарынша еңбектеніп жүрген суреткер Бекежан Тілегеновтің «Сексен алтыншы жыл» романы шын мәнісінде әдебиет көкжиегінде жұлдызы жоғары шығармалардың қатарынан орын сайлады. Кейінгі, біз құралпас, тәуелсіздіктің төл тумалары «Сексен алтыншы жыл» романын жай оқып қана қоймай, ұрпағымыздан ұрпағымызға зор мақтанышпен: «Кеңестік империяның бұғауын алғаш күтір еткізген мына біздер!» деп айта-айта жүруіміз керек. Өз жанымнан қосқым келетін бір сөз, классик жазушы Бекежан Тілегеновтің «Сексен алтыншы жыл» романы – Тәуелсіз Қазақстанның әрбір азаматы тәу етіп оқитын, қазақ үшін қастерлі де қадірлі кітап.

Жазушының үзегілес тұстасы М.Мағауин: « "Сексен алтыншы жыл" романы жаңа жыл кешінен басталып, желтоқсанның соңғы күндерімен бітеді, бірақ бұл әйгілі – Желтоқсан оқиғалары туралы шығарма емес, сол Желтоқсанға жеткізген, одан бұрын полигонға жем берген, одан да бұрын туған халқын социалистік құрылыс жолына құрбанға шалған, енді әбден күйшейген, әдіс-айлаға жетік, қарақан бастың қамынан басқа ештеңе ойламайтын, бұл жолда ешбір қылмыстан тайынбайтын партиялық қайраткерлер туралы ұлт зиялысы саналатын, гұмьр бойы желдің ыңғайымен күн кешкен, адалдықтан ада, ұлттық мүддеге жат аға буын, өмірге құштар, өнерден мұрат тапқан, танымды кең, санасы зор жаңа толқын, намысы күшті қайраты мол, саны көп, отаншыл жүректі жас ұрпақ – советтік құрылыстың күйреу қарсаңы, отарлық езгінің шарықтау шегі, жаппай бетбұрыстың басы – 1980 жылдың екінші жарымындағы қазақ қоғамы туралы туынды; романды түйіндеген соңғы тараулар – орыс-совет отарлық жүйесі өзінің алдамшы сыртқы қабығын сыпырып тастап, қан шеңгелді жалмауыз кейінде көрінген Желтоқсан оқиғасы – бар сауалдың шешімі болып табылады», - дейді Б.Тілегеновтің шығармашылық портретін жасаған көлемді мақаласында [3,134].

Бекежан Тілегенов 1986 жыл туралы роман жазу бастап жатқанда естіп, қажетіңізге жаратарсыз деп бір бума деректі-құжат

апарып берген, жазушының жанына жақын інісі, « "Жұлдыз"-дың жұлдыздарының» бірі, қарымды қаламгер, алымды алаштанушы Т.Жұртбай «Сексен алтыншы жыл» қақынды былай деп толғанады: « "Сексен алтыншы жыл" романы – қаламгердің көркем шығарма саласындағы ең бір шоқтығы биік туындысы. Ең үлкен және сенімді шындық – көркем шындық. Тарихи оқиғалардың өзі екселене келіп, көркем шындыққа айналады. Бекежан Тілегеновтің осы романын оқи отырып, желтоқсан оқиғасының бұрқ ете қалуына ілік болған психологиялық-әлеуметтік мәселелердің астарын нақты сезінесің. Ұлы державалық өктемдік пен жазалау саясаты, дәреже үшін досын ғана емес, ұлтын сатып, оны арандатуға дейін апарған басшы мен орталықтың аяр әрекеттері, зиялы қауымның екі бетті психологиясы, жалған идеяның жалаңтөс жандайшабы болған аға буын өкілдері, жас толқынның ішкі қуаты мен жан күйзелісі, тәні қорланса да жан тазалығын сақтап қалған адал махаббат иелерінің рухани күресі, әскери жазалаудың алдына ойластырылып қойылғаны туралы деректер сондай бір сенімді мотивировкамен шынайы әрі терең суреттелген. Бұл романды – желтоқсан оқиғасының қарсаңында қалыптасқан қысқа жағдай туралы жазылған психологиялық талдау ретінде қабылдауға әбден болады» [4,380].

Айтса айтқанындай-ақ, адамның сезім күйін, толғанысын, қуаныш-қайғысын барлық қайшылығымен, "жан-дүние диалектикасын" терең ашып бейнелеудің үлгісін Б. Тілегеновтің романдарынан айқын көре алатындығымызға көзіміз жетті. «Сексен алтыншы жыл» романындағы терең психологизм, кейіпкерлердің (Айдын, Нәзік – Ж.Ж.) ішкі сезімінің нәзік иірімдерін, құпия сырларын әсем суреттеу – адам мінезін, дәуір тынысын асқан шыншылдықпен нанымды көрсетуге мүмкіндік береді.

« "Сексен алтыншы жыл" – полифониялық роман» [5,323]. Бұл қазақтың маңдайына біткен марғасқа жазушысы М.Мағауиннің Б.Тілегеновтің романын жіті бақылып оқып түгескеннен кейінгі келген шешімі. XX ғасырдағы аса ірі ғалым, филолог, философ, мәдениеттанушы М.М.Бахтин орыстың ұлы жазарманы Ф.М.Достоевскийдің шығармашылығына терең талдау жасап, оның романының басқалар көре алмаған жаңа қырын бірінші болып анықтап, романына «полифониялық роман» деп анықтама береді. «Полифониялық роман диалогқа құрылады. Зерттеушінің пікірі бойынша, жазушы кейіпкерлерінің әрбір ойы аяқталмаған диалогты білдіреді (A polyphonic novel consists of dialogues. In opinion of scientist, every idea and expressions of heroes disembody in the uncompleted dialogue) [6,384]. Шынында да, диалог кейіпкерді жай бірінен кейін бірін сөйлете беру емес, ол сөйлесетін адамдардың қарым-қатынасының

қалай шиеленісіп, қалай өзгеріп, өрістеп отыратынына сәйкес беріледі. Сөйлескен кейіпкерлердің сөздері шығармадағы тартыс-қақтығыстардың шиеленісіп-өрістеуімен тығыз байланысты болып келмесе, онда диалог ширақ, тартымды болмайды. Әсіресе, кейіпкердің қиын, қысылтаң жағдайда қандай әрекет жасайтынын көрсету үшін диалогтың, яғни олардың қайсысын қалай сөйлетудің мәні зор. Бұл жайлы жазушының өзі: «Біз кейде диалогтарға да мән бермейміз. Ал, диалог үлкен жүк көтереді. Дәл айтылған диалог арқылы талай ойды, талай нәрсені айтып үлгересің. Мысалы, махаббат туралы сезімді ұзақ баяндап, мезі қылғаннан көрі қысқа диалог арқылы дәл жеткізіп, шынайы көрсетуге болады. Диалог адамның мінезін де, бейнесін де бере алады. Менің айтып отырғаным орынсыз шешенсіген диалог емес, өмірдің өзіндегідей шынайы, адамдардың өзіндегідей түрлі де тартымды диалогтарды айтамын. Сондықтан «Сексен алтыншы жылда» мен диалогқа көп мән бердім. М.Горький: «Тек ақылды сөздерді ғана айтамын деу – ол да ақымақтық» деген екен. Жай әңгімеде, екі арада өтетін сөзді, қызықты етіп беру де роман желісінің тартымды болуына өз үлесін қоса алады», - деп тұжырады [7,456]. Романның бас кейіпкерінің бірі – кинорежиссер Айдынды шешесі Дариға шақырып алып: « - Балам, осы желіккенің де жетер. Енді семьяңа қайт (Айдын әкешесінің айтуы бойынша академиктің қызы Жібекке үйленген-тін. Ойда-жоқта актриса Нәзікке кезігіп,ғашық болып қалып Жібекпен ажырасқалы жүрген – Ж.Ж.). Нәзікті қой. Оның көрікті, сұлу екені рас. Бірақ, әйелдің көркінен ас ішесің бе? Болашағыңды ойла. Сыртта бөтен әйелмен шатасқан жалғыз сен емес. Адасып үйірін тапқан да жалғыз сен емес. Ендеше есін барда, үйіріңді тап, үйіңе бар, менің болашағың Жібек. Өне-міне деп докторлығын қорғағалы отыр. Әкесі болса, анау, академик. Осының бәрі шектеңе тар кеп түр ма. Селкілдеген желіптек артисткаға үйленіп не абырой табасың».

- Мама,осындай сөзді қой деп едім ғой. Мен енді Жібекке бармаймын. Менің сүйген жарым Нәзік. Менің болашағым да, өмірім де Нәзік, -деді Айдын ашуланып.

- Міне, осылай қашанда ауызға қақпақ болатын әдеттерің, -деді Дариға қабағын шытып. – Тек мені жазғыруды білесің. Мен осы кім үшін шыжылдап, қу жаным қуырдақ боп жүрмін. Сенің болашағыңды енді кім ойлауы керек. Әкең бе? Ол ыңжық, қағаз кеміргеніне мез. Осының бәрі соның арқасында болып жатыр деп ойлайды. Олай емес. Осының бәрі менің тырғандауыммен болып жатқан дүние. Мен болмасам, көрер едім, не болғандарыңды. Мұның бірі де болмас еді. Әкең керемет мықтылығымен членкор болды деп жүр екенсің ғой. Сен де фильм түсіруге өз қолыммен жеттім деп жүрсің бе?

- Енді қалай жетті деп ойлайсың?-деді Айдын ашуланып.

- Таланттың бар, оған дауым жоқ,- деді Дариға. – Бірақ қазір жалғыз талантпен не тындырасың. Бұл күнде бәрі бір-бірімен байланысқан дүние емес пе? Саған да көмекшілер табылды.

- Маған ешкімнің көмегінің керегі жоқ. Талабым, талантым болмаса, мен үшін ешкім маған фильм түсіріп бермейді. Бұл – творчество. Сенің философияң, сенің тамыртаныстығың, блатқа сүйенуің бұл арада жүрмейді, -деді Айдын.

- Творчество дегенді біз де білеміз,шырағым. Ана әкең де творчество қызметкері емес пе.

Ал, ол не бітіріп жүр? Сол творчествоның тазалығына, қасиеттілігіне сеніп жүр ме? Творчество, өнер – саудадан да жаман.саудада тым құрмаса, қолдағы мүлкіңнің сапасына қарайды ғой. Ал, творчество саласында сапаға кім қарап жатыр. Мұнда базардан да жаман. Кімнің тірегі, байланысы, танысы болса, соның дүниесі өтеді. Мың жерден талантты бол, шығармаң керемет болсын, тіпті мейлі сен Әуезов бол, жаңағы саудада құнық болмайды. Әуезовтің, Мұқановтардың заманы өткен. Жылпаңбайлардың заманы туған, қарағым», - дейді [8,139]. Бұл тәуелсіздік алғанға дейінгі қазақтың “оқыған отбасында” болған шешесі мен баласының әңгімесінен үзінді. Осы бір ғана диалогтың өн бойынан ұлттың әдебиетке, мәдениетке, өнерге деген ойының түбегейлі өзгеріске ұшырап, әрекетінің бәрі бақай есепке құрылуға бет алғанын айқын аңғаруға болады. Жүзден бұрын жүзік көзге түскен заманның сана-саңылауы бітеліп, парасаты – пайдаға, аманаты – айлаға айырбасталып кеткен сүренсіз мезгілдің кескінін көркем әдебиетте диалогтан басқа қандай әдіспен ашуға болады. Әдебиеттің, мәдениеттің, жалпы өнер атаулының негізгі зерттеу объектісі – адам екенін ескерсек, сол адамның өзі өмір сүріп отырған ортасы жайлы ойы олардың екеу ара сөзінен (көркем шығармадағы диалогтан – Ж.Ж.) көрінеді. Әдебиеттанушы Д.Ыскақтың: «Өмірде адам түсіне бермейтін, түсінуі қиын нәрселер көп болады. Оның басты себебі, қоғам құбылыстарын ұғынуға білім-тәжірибенің жете бермеуі екендігі белгілі. Адам өсе келе таным-түісігі де, көңіл көкжиегі де кенейіп, табиғаттың тылсым табиғатын тани түседі. Ал, осындай жағдай рухани өмірде, ғылымда да кездеседі. Бірақ, мұның себебі, табиғаты өзгешелеу. Мұнда белгілі бір шындықтың танылуына таным процесінің заңдылықтары емес, қолдан жасалынған тосқауыл жасайды. Кеңес өкіметі кездерінде қазақ халқының рухани қазанын қайнатқан ақын – жазушылардың барлығы да бір ғана себеппен – ұлт жанашыры болғандықтан да руханияттан күшпен шеттетілді», -дегені дәуір келбетін анықтаған ақ сөз десек артық айтқанмыз болмас [9,320]. Шығыс ойшылы Қоң-зы: «Адамға қатер сырттан төнсе, оның орнын әлдеқалай толтыруға болады. Ал қауіп адамның ішінен шықса, оны Құдай да түзей алмайды» деген. Іштен шыққан қауіптің ең бір асқынған түрі – сананың улануы. Сананы тұрмысқа билету белең алған капиталистік дәуірде адам жұмыртқа пісіріп алу үшін көршісінің үйін өртеуден тайынбады. Міне, бұл рухани азғындық ақыл жетпес құзы еді. Жоғарыдағы Айдын мен кейіпкер-ана Дариғаның әңгімесінен кенестің құрылым шындықтың шырағын өшіріп қойып, ақиқаттың ауылынан айналып өту үшін таланттарғы емес, танысы бар кемталанттарды алға шығарып, мәдениет пен өнерді ақсатып алғанын сөзбен сурет салғандай анықтап береді. Автор дәуір келбетін мұншама дәл, осыншама анық басқалай қалай көрсете алар еді. Бұл суреткер Б.Тілегеновтің жеке құпиясы, талант сыры болса керек.

«Сексен алтыншы жыл» - билік пен саясат туралы роман.

Көлемге тартқанымен Б.Тілегеновтің «Әдебиет – менің Отаным!» атты естеліс-эссесіндегі автордың «Сексен алтыншы жылға» барар жолын көрсетпеуге зерттеуші ретінде құқық қалмады. «...1986 жылдың ақпанында Қазақстан Компартиясының XVI съезі өтті. Бірі жазушымен бірге бұл съезге мен де делегат болдым. Бұл Қазақстан

тарихындағы ең соңғы партиялық съезд болды. Бұл Горбачевтың билікке келген тұсы. Оның алғашқы сәттегі басты жетістігі биліктің жоғарғы қабатында отырғандарды жеріне жеткізіп, асыра мақтауды қойдырған еді. Қонаев төрде әдеттегідей жиналысты өзі басқарып отыр. Көңілі дұрыс сияқты. Маңайындағылармен шүйіркелесіп, әңгімелесіп қояды. Сол баяғы қалпы, байсалды, ат шаптырым, залды анда-санда бір шолып, шығып, республиканың бүкіл бетке ұстар қаймағы, әлді тобының бүгінгі күйін, ниетін білгісі келгендей болады. Әдетте осындай жыйндарда Қонаевтың жеке басына мақтау, лепірме сөздер айтылушы еді, бұл жолы олай болмады. Бұл да біраз жайды аңғартқандай болды» [10].

Б.Тілегенов:«Сексен алтыншы жылғы соңғы съезд бәрімізге де үлкен сын болды. Төрде президиумда билік басында отырғандарға да, залдағы номенклатуралық топқа да, біздер сияқты әдебиет пен өнер адамдарына да өмір сыны еді. Осы сыннан қалай өттік? Өте алдық па? Съезд талай адамның тағдырын шешкелі тұрды. Бірінші басыдан бастап, соңына ергендердің де, басқалардың да болашғы сол күнге тірелді, сол күнгі тосқауылдан қалай өтуіне байланысты болды. Осының бәрі нағыз драма емес пе? Адам жанының, адам характерінің ашылып, шын бейнесі, шын мінезі көрінетін шешуші кезең осы емес пе? Сол болашақ үшін, тағдырдың бұдан былайғы жалғасы үшін күрес басталғалы тұрды. Ол үшін белдесу керек, күреске түсу керек. Оған бәрінің шамасы келер ме екен? Белдесе, қандай тәсілмен күреспек? Осы күреске түскеннің бәрі жеңіп шыға ала ма?

Осының бәрі онай сұрақтар емес. Ең алдымен Бірінші бастықтың бейнесін ашып алу керек. Бұрын қанша сыйлы болып, биікте, билікте жүрсе де, бұл бейне маған трагедия, өмірі драмаға толы, қайшылығы мол тұлға боп көрінді. Бұл адам – ұлы адам еді. Оған ешбір дау жоқ. Оның елге, халыққа жасаған жақсылығы, еңбегі ұшан-теңіз.

Әрине, Біріншіні асыра мақтауға да болады. Бірақ роман біреуді мақтау үшін жазылмайды. Біреуді мақтау үшін жазылған шығарма көркем шығарма болмайды.

Роман сонымен бірге билік туралы, биліктің табиғаты туралы. Билік ауру, дертпен тең. Мен биліктің механизмін көрсеткім келді. Билікке келген адам да, оған жақындаған адам да бұзылады, осы ауруға шалдығады. Билік төңірегіндегі адамдар адамдық қасиетінен айырылады, оның бойында тек жиіркенішті әдеттер мен жаңа үйренген менмендік қылықтар ғана қалады. Талай жылдар бойы осы билік басында жүргендерді сырттай бақылап, байқап түсінгендемі осы еді. Осы бір феноменнің ішкі сырын, табиғатын, механизмін де көрсете кеткім келді», -дейді құнды естелігінде .

Расында да билік – шарап сияқты, бойға сіңген сайын буынды алып, адамның мінез-құлқына әсер етеді. Және адам өмірде көп нәрсеге осы биліктің арқасында қол жеткізетіні тағы бар. Қарабайыр түсінікке салғанда, билік – өмірдің өзі. Өмір қаншалық күрделі, сыры терең болса, биліктің де қайшылықтары жетіп артылады. Шығармада автор билік пен мансаптың трагедиялық тұсына көбірек үңіледі. Бұл бағытта суреткердің іргелі ізденістер жүргізіп, билік пен саясат қақында табаны күректей зерттеу еңбектер ақтарғаны байқалады.

Қазақ әдебиетінің алыптар қатарындағы классик қаламгер Әзілхан Нұршайықов «Сексен алтыншы жыл» романын оқып

шығып, сол туралы жазған пікірінде: «Бекежан Тілегеновтің «Сексен алтыншы жыл» романын оқып жатырмын. Қызықтырып, тартып әкетіп барады. Бас алдыратын емес... бекежанға әбден риза болдым. Шешен де, шебер де, батыл да екен. Сонысы сүйсіндіреді... Апыр-ау, Бекежан қандай білімді, жорғадай тайпалған сөз шеңбері болып қалыптасқан», - деп шын жақсы шығарманың мойындап, ағалық сүйінішін білдіруі тегін болмаса керекті. Бұл – шығармаға берілген өте жоғары баға. Жазушыға көрсетілген ең үлкен құрмет.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Орда Г. Сөз құдыреті: Зерттеулер мен

мақалалар. / Г. Орда. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС: «Дәстүр», 2016. – 384 б.

2. Тілегенов Б. «Әдебиет – менің Отаным!»: Естелік жазбалар. / Б. Тілегенов // Жұлдыз. – 1998. №7-8. – 66 – 144 б.

3. Мағауин М. «Зұлымдық шежіресі»: Бекежан Тілегенов туралы. / М. Мағауин // Жұлдыз. – 2001. – 107 – 134 б.

4. Жұртбай Т. Бейнет сусыны...: толғау-эссе/Тұрсын Жұртбай. – Алматы, «Хантәңірі» баспасы, 2016. – 380 б.

5. Тілегенов Б. Сексен алтыншы жыл: Роман: [1986 жылдың декабріндегі жастар көтерілісіне арналған] // Жұлдыз. – 1994. - №7. – 7-74 б; №8. – 86-132 б; №9. – 120-170 б.

6. Орда Г. Сөз құдыреті: Зерттеулер мен мақалалар. / Г. Орда. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС: «Дәстүр», 2016. – 384 б.

7. Қазақтың жүз романы. Оқу құралы. Құрастырып, баспаға дайындаған академик Рымғали Нұрғали. – Астана: «Фолиант», 2004. – 456 бет.

8. Ж.Т.Абдуллаева. Полифонический роман. Вестник КазНУ. Серия филологическая. №5-6 (139-140). – 2012 г.

9. Ысқақұлы Д. Әдебиет айдынында. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 320 б.

10. Нұршайықов Ә. Б. Тілегенов туралы бірер сөз. «Қазақ әдебиеті» газеті. – 2 қараша, 1994 жыл.

Нұсқабай Ғабит Жартпысбайұлы

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

Филология институты

Филология факультетінің 2-курс магистранты

Ғылыми жетекші – PhD, профессор Г.С.Каримова

ЖАЗУШЫ С.АСЫЛБЕКҰЛЫНЫҢ «ҚОҢЫРТАУДЫҢ БАСЫНДА БІР ТҮП ЖУСАН» ЖӘНЕ «САҒЫНЫШ» ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Қазақстанның Мемлекеттік сыйлығының иегері, жазушы-драматург Серік Асылбекұлының шығармашылығы – ұланғайыр, ұлы мұра. Әдебиеттің проза, драма жанрларында қатар қалам тербеген және классикалық шығармалар туындатқан, кемел суреткерлігімен де, кенен ойшылдығымен де, дана көсемдігімен, дара шешендігімен әрдайым әдеби органы тандандырған, тарихтың талмау тұсында уақыт талабымен, жүрек қалауымен әдеби аренаға шығып, әеби мол мұрасымен оқырманың ықыласына, өмірлік тәжірибесі һәм телегей-теңіз білімімен шәкірттердің алғысына келген жазушы, драматург, ұстаз Серік Асылбекұлының шығармашылық әлемі зерттелуі тиіс мол мұра [1, 36 б.].

Серік Асылбекұлы – қазақ деген халықтың рухани әлеуетін әлем алдында шығармалары арқылы ашып көрсете алатын қаламға серт еткен қадау-қадау қаламгерлеріміздің бірі һәм бірегейі. Қарымды қаламгердің шығармашылығы – қазақ руханиятының, жазушы ғұмыр кешкен кезеңнің кеспірсіз кескіні, XX-XXI ғасырдағы адам жанының эволюциясы. Жазушы шығармаларын оқыған оқырман халқымыздың жан дүниесін, ойлау жүйесін, әсемдік әлемін тереңірек тани түседі және шығарма кейіпкерлері арқылы ұлтымыздың ұлылығын ұғынады [2, 4 б.]. Жазушы Серік Асылбекұлының әлемі мұхиттай терең, оның сан-салалы мұрасы аса ауқымды, көп қырлы, мол мұралы.

Қаламгердің әдебиет көкжиегінен алар орнын оның жазушылығымен де, ойшылдығымен де, қайраткерлігімен де, ұстаздық қызметімен де толық жеткізіп

айта алмаймыз. Серік Асылбекұлы туындылары жалпыадамзаттық мәселелерді әлемдік межеде қарастырғандығымен, ой тереңдігінің, көркемдік кестенің, тіл өрнегінің классикалық үлгісін көрсетуімен, қай жанрға салғанда да өрен жүйрік шығатындығымен, әрі аз, әрі саз жазуға болатындығын дәлелдеуімен тәнті етеді. Бір бойында жанкешті жазушының, сөз суреткерінің, ойшылдың, дарынды драматургтің, ұлағатты ұстаздың, әдебиеттанушының, публицистің таланты тамаша тоғысқан Серік Асылбекұлының шығармашылығы оқырманды еріксіз жетелей жөнеледі [3, 11 б.].

Жазушы С. Асылбекұлының прозалық шығармаларының жинағы 2008 жылы екі томдық болып «Фолиант» баспасынан «Сырдария кітапханасы» сериясымен жарық көрді. Бұл жинаққа суреткердің кеудесін жарып шыққан тырнақалды туындыларынан бастап, тәуелсіздіктің алғашқы ширегіне дейін жазған туындылары енген. Атап айтар болсақ, «Сырдария кітапханасының» құрамында беріліп отырған С. Асылбекұлының әуелгі, яғни, бірінші томында «Мектеп бітіру кеші», «Мұғалімдер күні», «Ақин», «Әдебиет пәнінің оқытушысы» атты бірқатар әңгімелерімен қатар, «Жезкиік», «Рабиғаның махаббаты» сынды танымал повестері енгізілген [4]. Ал екінші кітапта «Ата жұртта», «Қарашадағы үйлену тойы», «Назқоңыр», «Түнгі қаланың әні», т.б. әңгімелері және «Желтоқсан түні», «Күзгі романс» пьесалары енген [5]. Яғни, аталмыш екі томдыққа жазушы Серік Асылбекұлының әдебиет әлеміндегі тұтас

шығармашылығы енген. С. Асылбекұлы қоғамдық танымдық мақалалары тұрыпты, әдеби зерттеу еңбегін айтпағанның өзінде, жазушы ретінде әңгіме, повесть, пьеса, киносценарий жанрларында қалам тербеген қажырлы, қайраткер қаламгер. Біз автор С. Асылбекұлының екі томдық шығармаларын басшылыққа ала отырып жазушы С. Асылбекұлының шығармашылық әлеміне саяхат жасағалы отырмыз.

«Сұлулық сыртқы ажарымен көз тартса, ішкі асылымен жан семіртеді». Әдеби шығарманың негізгі қызметі адам жанын ізгілендіру. Дүниенің тетігі – адам болғандықтан, адам – ақыл-ойдың иесі себепті, жауапкершілік те адамның мойнында. Адам бойындағы жақсы-жаман, болымды-болымсыз, татымды-татымсыз қасиеттерді әдебиет жағымды-жағымсыз кейіпкерлер арқылы әшкере етіп адамның алдына әдебиет әдеби шығармалар арқылы адамгершілік картасын жайып салады. Осы себепті, бүкіл әлемді хаостан сақтап тұрған әдебиет деп толық сеніммен айта аламыз. Олай болғанда, әдеби шығармаларды туындататын суреткер, қаламгер, жазушыларымыз – «адам жанының инженерлері» екендігіне сенбесімізге әлдіміз де қалмайды.

Әңгімеміздің әлқиссасын жазушының алғашқы әңгімелерінің бірі 1978 жылы жазылған «Қоңыртаудың басында бір түп жусан» -нан бастағанды жөн көріп отырмыз. Шығарма оқиғасы шағын теміржол стансасында басталады. Құлағынан күн көрінген, жұқалтаң, шикі сары ойын баласы Елтай қақаған аязда вокзалдан әпкесін күтеді. Бала әпкесін неге күтеді? Әңгімені бастаған оқырман осы сұрақтың жауа-

бын іздеймін деп құныға оқи жөнеледі. Автордың әңгіме жазудағы шеберлігі де сонда – оқырманын қызықтыра жетелей жөнеледі. Елтайдың үйінде өлімші халде жатқан атасы бар, кәрі әжесі бар. Бірі-біріне сүйеу болып, «шықпа, жаным, шықпалап» отырған қос картқа Елтай – көмекші, сүйеу, ермек, үміт. Атасының беті әрі қараған соң, пошта арқылы қалаға, әпкесіне телеграм жолдаған. Бала бірнеше күн бойы осы әпкесінің келуін күтеді. Бірақ, күн-райының кенеттен бұзылуына байланысты әншейін де зулап-зуылдап жататын отарбалау кешігетін болыпты. Хош, шығармадағы оқиғаның дамуы осылай күйбең тіршілік кешкен жандардың тірліктегі қайғы-қуаныштары баяндалып жатады. Шығарманың шарықтау шегінде кейіпкер Елтайдың атасы әл-дәрмені таусылып, Аллаға жалбарынған тұстары өмірдің дәл өзіндей шынайы суреттеледі. Осындайда атасы Елтайға сырнайын ұстатып «Қоңыртаудың басында бір түп жусанды» айтызады. Көп ұзамай атасы қаладағы баласын бір сағынып, алыстағы «шаруадан қолы тимейтін» ағайынға бір қарайлап өмірден өтіп кете барады. Бір оқығанда, шығарма күрделі сюжетке құралмаған. Шығарманың шынайылығы сонда, оқырманды оқиға сендіреді. Автор өмірдің заңдылығы, қайшылығы жайлы әңгіменің ешбір тұсында философиялық ойды ашықтан-ашық ділмарсып, көсемсіп «айқайлап айтпайды», тек жазушы ретінде өмір шындығын баяндайды. Кейіпкерге, образға жан бітіреді, өмір береді. Бұл да жазушы С. Асылбекұлының әңгіме жазудағы оқырман алдындағы шынайылығы болса керек. Бұл шығарма арқылы қаламгердің айтпақ ойы, автор идеясы неде? Енді осыған тоқталайық. «Қоңыртаудың басында бір түп жусан» әңгімесінің тақырыбының өзінде символикалық мән жатыр. Неге бір түп? Неге қаулап-қаумалап өсіп жатқан жок? Бұл сұрақтарға жауап беру үшін ең әуелі әңгіменің жазылған уақытына назар аударайықшы. Шығарма 1978 жылы жазылған. Бәрімізге белгілі, 1970-1980 жылдары бүкіл қазақ даласының ауылдары қаңырап бос қалып, бәрі де жапа-тармағай «Қоңыртауларын» тастап, қалаға көшті. Ауылда кәрі-құртан, бірді-екілі қойшы және балалар ғана қалды. Қалған саптағы адамдар тегіс қалаға қоныс аударды. Бұл замана тудырған табиғи процесс болатын. Себебі, ауылда қой бағудан басқа «қызық кәсіп» қалған жоқ. Жұрттан қалмай қалаға бас сұққан ауыл қазақтарының жалпы өлшеммен алғанда ұлтқа тигізген пайдасы да, зияны да болған. Пайдасы сол – ауылдан ағылған жұмыс күші қараға шоғырлану арқылы елдің экономикалық, саяси ахуалға ықпалды орта қалыптастырды. Ал урбандалу процесінің көлеңкелі жағы шаш-етектен. Оның бір қырын жазушы С.Асылбекұлы «Қоңыртаудың басында бір түп жусан» атты әңгімесінде ауылдардың көрінісін, заманында араның ұясындай қыж-гүж қайнап жататын теміржол стансалары арқылы ойды жасырып береді. Яғни, теміржол стансалары – символ. Бос, қаңырап қалған ауылдардың символы. Осы урбандалу кезеңінде ұлтымыз неден айырылғанын автор жазушы А. Кемелбаеваға берген

сұхбатында былай дейді. «Сонымен бірге жаппай урбандалу процесі кезінде біздің ұлтымыз біраз асылдарынан да айырылды. Олар – көршінің көршіге, ағайынның ағайынға деген мейірімділігі, бауырмалдығы, кішінің үлкенге деген ізеті, халқымыздың қонақжайлылығы. Осы қасиеттерден қазіргі қалалық қазақтар мүлде мақрұм деуден аулақпын, алайда қала бәрібір адам жанын қатайтпай қоймайды», - дейді шығар авторы С.Асылбекұлы [7, 213 б.].

С. Асылбекұлының жаппай урбандалу тақырыбына арналған тағы бір сыршыл әңгімесінің тақырыбы – «Сағыныш». Мұнда да бала кейіпкер Жасұланның әжесі өмірден озған соң, атасы екеуі қаладағы ұлының қолына көшуі әңгімеде шебер суреттелген. Ауылдан қалаға бір мезетте көш аударған ауыл баласы қаланың өмір салтын мүлде жатсынады. Әжесі науқастанып дүниеден өткеннен кейін жалғыздық қария ауылдағы қарашаңырақта қашанғы отыра берсін, көп ұзамай немересін алып баласының қаладағы үйіне барады. Кішкентай ойын баласы Жасұлан әжесінің ажалы келіп өмірден өткенін мәселенің байыбына барып түсіне қоймайды. Бірақ, әжесі дәл қазір жанында емес екенін түсінеді. Осында автор оқиға жетегіне еріп, кейіпкерді асыра сілтеп сипаттамай, әңгіменің аяқ алысымен оқырманға оқиғаны өмірдің дәл өзіндей шынайы, сенімді баяндайды. Бұл да шығарма авторының шебер суреткер екенінен хабар береді. Жасұлан ата-әжесінің қолында өскен бала. Өзінің әке-шешесі тіршілік, тірлік қамы деп артынып-тартынып қала орталығына көшіп, жұмыс істеуге беттеген ғой заманында. Ара-тұра келіп тұрғаны болмаса, Жасұланның «көзін ашып көргені, аузын ашып сүйгені» - ата-әжесі-тін. Сондықтан да ол әжесі қайтқан соң ата-сымен өзінің туған әке-шешесінің үйіне барса да жылулық, мейірімділік сезіне алмайды. Бұл табиғи процесс. Көзден кеткен – көңілден кетеді. «Бала – тапқандікі емес, баққандікі» деп бабалардан қалған есті тәмсіл осыған меңзесе керек.. Бала жаны сезімтал, аңғарғыш. Өз әке-шешесіне бала махаббаты өгей шешенікіндей ғана. Түс көрсе әже деп оянады, күндізгі шешесінің әрекетінің бәрін «әжем болса бүйтер еді» деп бағалайды. Ауырса атасына «Ата, ауылдағы үйімізге қашан қайтамыз?» дейді. С. Асылбекұлының «Сағыныш» әңгімесінен байқағанымыз автор өзінің өмір жолын, қызметтік кезеңін ең алғаш ұстаздықтан бастағандықтан болар, бала психологиясының иірімдерін толық меңгерген дей аламыз. Себебі, кейіпкер-характер образдары соншалық шынайы сомдалған. Бұл қос шығарманы – «Қоңыртаудың басында бір түп жусан» немесе «Сағыныш» атты әңгімелерді балалар әдебиетіне қосып, мектеп балаларына оқулыққа кіргізіп оқытса да өскелең жас ұрпақтың бойына адамгершілік, ар, ұят сынды ассаси сезімдер бала бойында ерте бастан балалай бере ме деген ойдың ұшығы да жоқ емес.

Саналы ғұмырын ұлтының игі мұратына бағыштаған жазушының есімі, шыын мәнісінде, қандай құрметке де лайықты.

Оның қаламгерлігі де, қайраткерлігі де, ұстаздық ұлағатты ісі де жан-жақты зерттелуге, сарапталуға, насихатталуға тиіс. Бұл бағытта жасалған жұмыстар да бірқанша. Серік Асылбекұлы шығармашылығы бойынша дипломдық жұмыс тұрыпты, жеке келеген кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалды, ол жөнінде көптеген мақалалар жарық көрді. Өз кезегінде, бұл жарияланымдардың әрқайсысы өзіндік міндет атқарады. Олардың көбіне С.Асылбекұлының шығармашылық әлемі арқау болды. Зерттеушілер қаламгерді негізінен жазушы, суреткер, драматург ретінде танытты.

Біздің міндетіміз С.Асылбекұлының шығармашылық әлемі арқылы оның қаламының қуаты, терең танымы, энциклопедиялық білімі, өнегелі өмірі, универсализмін жан-жақты ашу. Яғни серіктанудың ауанын біршама кеңейту. Демек, Серік Асылбекұлының әсемдік әлемін ашу, философиялық тереңдігін таныту жөнінде ұлттық көркем ойымыздың алдында алабөтен айбынды міндет тұр.

Біз асылдарымызды ардақтау арқылы ғана елдігімізді, егемендігімізді еңселендіре түсетінімізді ұмытпауымыз қажет. Ал асыл деп отырғанымыздың бел ортасында Асылбектің Серігі бар екенін шығармаларын оқыған саналы оқырман біздің бұл пікірімізге өз жанынан сөз қоспаса да, сөзсіз келіседі деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан жазушылары: XX ғасыр: Анықтамалық. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2004. – 392б.
2. Асылбекұлы Серік // Қазақстан жазушылары // Құрастырғандар: С. Қамшыгер, Қ. Жұмашева. – Алматы: Ан Арыс, 2009. – 36-37 б.
3. Асылбекұлы Серік // Қазақстан жазушылары: XX ғасыр: Анықтамалық / Құраст. Е. Дүйсенбайұлы, А. Естен, Қ. Омарұлы ж. б. – Алматы: Ана тілі, 2004. – 32б.
4. Асылбекұлы Серік. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2008. Т.1. – 400 бет.
5. Асылбекұлы Серік. Шығармалары. – Астана: Фолиант, 2008. Т.2. – 416 бет.
6. Кемелбаева А. Сөз хикмет: Эсселер, мақалар, сұхбаттар. / Айгүл Кемелбаева. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС: «Дәстүр», 2016. 384 б.

Абдуалиева Жазира Бегәділқызы

М.Х.Дулати атындағы

Тараз өңірлік университетінің доценті,

филология ғылымдарының кандидаты

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ КОДТЫҢ ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Қай заманда болмасын халықтың тілімен, салт-дәстүрімен терең тамырласып жатқан әдебиеттің алар орны ерекше. Себебі, әдебиет – халықпен бірге өмір сүреді, әдебиет арқылы халықтың бет-бейнесін, таным-түсінігін аңғара аламыз. Әдебиет – қоғамға кесепаттарды алдын-ала ескертеді. Сол арқылы бүтін бір халықты тәрбиелеу мүмкіндігіне ие.

Арнасы кең, мәуелі қазақ әдебиеті – ұлттық болмысты боямасыз суреттеуден танған емес. Әсіресе, кеңестік жүйенің қатаң қыспағында болса да қазақ әдебиетінің дарабоздары дара шеберліктерін дәлелдеп, «ұлттық код» арқылы өз ойларын кейінгі ұрпаққа жеткізуге тырысты. Нақтырақ айтқанда, біз алдыға тартқалы отырған тақырыппен белгілі абайтанушы Мекемтас Мырзахметұлының мына пікірінде сабақтастық жатыр. «Саяси қысымы күшті елде символикалық тәсілдер мейлінше дамиды. Әдебиеттегі астарлап айту, ишарамен жеткізу дегендердің бәрі де автордың еркінен тыс әлеуметтік саяси себептерге тәуелді. Ондай тәсілдер ақынның не жазушының шеберлігіне байланысты көркемдік бағыт деңгейіне дейін көтеріледі. Бұған келісетін болсақ, бір дәуірдің әдебиеті болсын, жеке автордың шығармасы болсын ондағы көркемдік шешімнің бәрі де нақты саяси әлеуметтік тарихи себептерге байланысты болады. Мысалы, Оралхан Бөкеевтің шығармалары түгелдей торығумен, адасумен, трагедиямен аяқталады. Себебі, кеңестер одағы тұсында торықпаған, адаспаған, тірлігі трагедиямен аяқталмаған қазақ болмаған. Болғандарының өзі сол тығырыққа сөзсіз тірелетін жолда еді. Жазушы осыны өз шығармаларымен көркемдік шешімдеріне негіз етіп алады» [1.499]. Шындығында, кеңестік дәуірде әдебиетке қатаң қарады. Нәтижесінде қазақ халқының ұлттық артықшылығын шынайы әрі ашық жазу мүмкін болмағандықтан Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Бейімбет Майлин, Мағжан Жұмабаев т.с.с халық жанашырлары өздерінің қаламынан тамған әр ойдың астарына қазаққа тән болмыс пен бет-бейнені

жасырып кетті. Оны теңіз түбіндегі маржандай тереңінен қазып, зерттеу әрі ұғыну – біздің міндет! Сөзіміздің дәлелі ретінде кеңестік жүйенің талаптарына қарамастан, ұлттық бейнемізді өз шығармаларының арқауына айналдырған бірнеше шығармалардан нақтылы айғақтарды алдыға тарта аламыз. Мәселен, Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романында Мұқаштың «Желден жаралған желге мінеді, адамға желік бітеді екен: жылқы бақтым – күлкі бақтым. Алыс-жақын, қатер – ойыншық болды. Жылқы бақтым – кісі болдым», - деген сөздерінің өзінде біраз астарлы ой жатыр [2.83]. Нақтырақ айтқанда, қазақ халқы – сәйгүлікті баптаған, қиындықтан қашпаған батыр халық. Жылқыны төрт түліктің ең асылы деп қарап, жылқыға тән қайсар әрі асау мінезді табиғи болмысына үйлестіре білген дана халық. Сондай-ақ, еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді. Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды [3]. Бұл туралы тұңғыш Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында да айтылған. Халқымыздың рухани құндылықтарының құнтты қадірін еселей түсетін атқа міну мәдениеті әлі күнге дейін маңыздылығын жоғалтпағандығын айқындайды. Жазушы өз шығармасында дәл осы ұлтымызға тән қасиетті жоғалтып алмау қажеттігімізді кодтау арқылы қалың оқырманға өз ойынан хабар берген. Сонымен қатар, жазушы бір ғана астарлы оймен шектеліп қалмаған. Мысалы, «Ақбілек» романындағы мына үзіндіге көз жүгіртіп көрелікші: «... Торғай қалың шөпке түсті де, қалбалаңдап, далбалаңдап, шөпке таман айналаңдап, шыр – шыр етіп безек қағып, олай-бұлай шоршиды. Бұл байғұсқа не болды деп жетіп келсе қасына қалың шөпте жатыр екен білектей бір сұр жылан. Сұр жыланның найза басы қақшиған,

бейне ажал, алмас көзі бозторғайға шұқшиған, айыр тілін жалаң жалаң еткізіп, ысқырғанда, өңменіңнен өткізіп, арбап, буып, уытын жиып, торғай сорды топылдатып, қылқ еткелі тұр екен...» [1.83]. Жүсіпбек Аймауытов дәл осы оқиға арқылы халықтың жай күйінен хабар береді деген ойдамыз. Яғни, үрей қамалына тұтқын болған, шырылдаған торғайдың бейнесі арқылы қазақ халқының қорқыныштың ауылынан алыстай алмағандығын айтқысы келсе, торғайды сұр жыланнан арашалап қалатын Ақбілектің сол кездегі іс-әрекеті арқылы халқымыздың еркіндікке ұмтылған қайсарлығын боямасыз суреттей білген. Шығарманы жан-дүниесімен тұшынып оқыған оқырманның дәл осы іспеттес астарлы ой мен ұлттық кодты аңғармауы мүмкін емес. Бұл да бір жазушының шеберлігі әрі ерлігі деуге болады. Себебі, жүрегінде ерлігі жоқ адамның махаббаты тұрақсыз да баянсыз. Онсыз дүние бос. Ал кеңес дәуіріндегі әр жазушының ұлтына деген махаббаты олардың жүректеріне ерлік сезімін ұялата білді. Олардың ерлігі қаламдарынан аққан сиядан қылаң беріп отырды.

«Қоғам дамуындағы алдыңғы қатарлы ой сана әдеби шығармашылық еңбектерде көрініс табады десек, қазақ зиялыларының көпшілігі өздерінің шұрайлы ойларына қаламгерлікті серік етті... Олар замана рухына сай дүниелері арқылы өз ұлтына бағыт бағдар сілтеді, дамудың даңғыл жолын көрсетуге тырысты» [4.8]. Түпкі мақсаты ұлт мүддесін көздегендіктен кеңес дәуіріндегі әдебиет өкілдері Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Мұхтар Әуезов сынды кесек тұлға, кенен дарындардың шығармалары әлі күнге дейін өміршең. Жоғарыда мысалға алған «Ақбілек» романын, «Күнікейдің жазығы» атты повесті, Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі», Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» атты шығармаларының барлығы бір қарағанда сол замандағы қазақ әйелінің жай күйінен хабар беретін секілді көрінуі мүмкін. Дейтұрғанмен, біздің сұңғыла

жазушыларымыз әйел арқылы бүтін бір ұлттың мүддесін қозғағаны күмәнсіз.

Мәселен, Мағжан Жұмабаев «Шолпанның күнәсін» жазу арқылы батыстық сананы көрсеткісі келген деп айтуға толық негіз бар. Өйткені шығарма мазмұнына сәйкес Шолпанның әу баста бала берме деп тілеуі біздің ұлтымыздың таным түйсігіне жат нәрсе. «Мал орнына сатылып, жаны сүймеген жанға жар болатын қазақтың сансыз қыздарының ішінен әлдеқайда өзінің сүйгеніне тиген Шолпан шынында бастапқы жылы бала керек қылмады. Ақ отаудың ішінде оңаша жатса да, яки күйеуін құшақтап жатса да, ол ылғи ішінен: «Жасаған-ау, бала бере көрме?!» - деп тілейтін еді»[5]. Бәрімізге мәлім қазақ халқы ықылым замандардан бері «Бала бауыр етің», «Балалы үй базар, баласыз үй қу мазар» деген аталы сөздерімен ақ баланың отбасындағы рөлін ерекше айқындай білген. Бодандықтың бұғауындағы халқына өз шығармалары арқылы ұлттық таным-түйсікті насихаттаудан әсте шаршамаған жазушы қайраткерлеріміздің бірі Мағжан Жұмабаев та өзінің шығармаларында ұлттық кодтың осылайша көрініс табуына шын білек сыбана кіріскенін байқауға болады. Аталмыш шығармасының шешімі бола білетін төмендегі үзінді сол қазақы қалыпты сипаттауға негізделген түпкі ойдың негізі іспеттес. «Тістенген қатын күбірлей-күбірлей екінші шелек суды құйып жіберді. Шолпан болар-болмас: «Алла...» деді...» »[5.1]. Тәубесіне келген кейіпкер арқылы жазушы халықты жат санадан сақтануға шақырғандай. Оған дәлел Мағжанның бір ғана шығармасы емес, оны ақынның «Пайғамбар» атты өлеңінен де байқай аламыз:

«Күнбатыста қараңғылық қаптаған,
 Күні батып, жаңа таңы атпаған.
 Түнеріп жүр түннен туған перілер,
 Тәңірісін табанына таптаған.
 Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
 Көгінде жоқ жалғыз жұлдыз батпаған
 Түн баласы тәңірісін өлтіріп,
 Табынатын басқа тәңірі таппаған»[6].

Мағжанның отты жырлары болсын, мән-маңызға ие шығармасы болсын

осылайша ұлттық болмыстың қазақы қаймағын бұзбауды өсиет етеді. «Күнбатыс» деген сөзді Еуропаға балама түрде алу арқылы да ұлттық кодтың иісін аңқытады.

Мағжаннан кейін сөзіміздің басын Ғабит Мүсіреповтің «Оянған өлке» атты көлемді шығармасына бұрсақ та, ұлттық кодқа негізделген үлкен ой толғанысына тап боламыз. Мәселен, шығармадағы мына үзінді кеңестік жүйенің құрсауына енген халқымыздың хандық жүйесі әлсірегендігін, әу баста ұлт болып іргетасымыздың қалануына негізделген жүйеміздің жұтылғандығының себебінен болған нәтижені меңзейді: «Игілік «төре тұқымы емеспіз» дегенде, жіңішке ұзын саусақтарын сәнмен сыртылдатып отырған Жұмабек төре бір қозғалып қойып еді. Мұнысы осында отырған төре тұқымы өзі ғана екенін сезіне қалғандығы ма, әлде төре тұқымының пандығын әлдеқашан астына басып алып, Жұмабектің өзін атқосшы қылып алған қалталы байдың сөзі шаншудай тиді ме, әйтеуір салалы саусақтар сылаумен өскен қара мұртына қарай барды да, сипай алмай, кейін қайтты. Жауап бар да, айтуға аузы барар емес» »[7.1]. Дәл осы шығармасы арқылы аналар тақырыбында қалам тартқан Ғабит Мүсірепов ұлттық бітіміміздің майысып, бодандық салдарынан басқа арнаға ауысып бара жатқандығын алдыға тартады.

«Тарлан көктің жүрісі қатаңдығын айтқаны – ақынға жорға мінгіз дегені ғой деп, Игіліктің үлкен баласы Ордабай да ішіне түйіп қойды. Кәрі ақын да осыны дәмеленіп қалды» »[7.2]. Сондай-ақ, дәл осы үзінді арқылы сол дәуірдегі кейбір ақындардың болмысын суреттеуге тырысқан. Дәл осы деталь хакім Абайдың:

Ескі бише отырман бос мақалдап,
 Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап, - деген сынына тұспа-тұс келеді.

Ұлттық код арқылы өзінің астарлы ойы арқылы жеткізуге күш салған жазушылардың бірі - Әбдіжамал Нұрпейісов. Оның «Қан мен тер» атты трилогиясындағы бір ғана үзіндісін мысалға келтірсек: «Аяғындағы ауыр кісен шылдырлап, тұсаулы аттай , кібірткітеп қозғалып келе жатыр еді, дәл есіктен шығар

жерде, түндегі жас қыз жүгіріп кеп, толы жұрттың көзінше қолаптадан алған ыстық күлшені Еламанның қойнына тықты...

Шамалыдан кейін Еламан жаурады. Шетсіз-шексіз далада, сарылған ұзақ жол үстінде дір-дір етіп келе жатса да, бағана аттанар алдында жас қыз қойнына тыққан ыстық күлше суымай, жүрегін шоктай қарып тұрғандай сезеді»[8]. Шығарманың басты кейіпкері - Еламанға Айғаншаның берген күлше наны тек бір ғана қыздың мейірімін емес, бүкіл қазақ халқының мейірімін суреттеп тұр. Аумалы-төкпелі заманда да халқымыздың мейірімнен алшақта болмайтындығы Алатаудай шығарманың алақандай бөлігіне сыйып кеткен.

Халқымыздың рухани биіктігінің айнасы – әдебиет. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев айтқандай «...дүниеге тәуелсіздік көзімен қарайтын әдебиет керек». Сол әдебиеттің позициясын тойтарысты кезеңде де тәуелсіз оймен қарап құлатпаған кеңес кезеңіндегі қазақ әдебиетінің өкілдері бізге өздерінің ішкі ойы және заманның бедеріндегі ұлттық құндылықтарымызды ұлттық код негізінде аманаттады. Оны тереңіне бойлай түсініп, жадымызда сақтау біздің тікелей міндетіміз болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. И. Нұрахметұлы «М. Мырзахметұлы және қазақ әдебиеті тарихын тану проблемасы» Астана: Деловой Мир, 2010. - 499б.
2. Аймауытов Ж. Ақбілек: – Алматы: Атамұра, 2003. - 280б.
3. akorda.kz сайты
4. «Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы» 2-кітап: Оқу құралы / Жалпы редакцияны басқарған Т. Кәкішұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 455б.
5. adebietportaly сайты
6. baribar.kz сайты
7. Ғ. Мүсірепов «Оянған өлке» «Жазушы» баспасы 1974 жыл
8. Нұрпейісов Ә. Қан мен тер: Трилогия. – Алматы: Жазушы, 1991. – 624 бет.

Абдықадырова Тұрсынай Рыстайқызы

*М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің профессоры,
педагогика ғылымдарының докторы*

**ӘДЕБИЕТ ПӘНІНДЕРІН СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДЫҢ МӘНІ МЕН МАҢЫЗЫ**

Бүгінгі таңда білім беру үрсініде барынша белсенді түрде кеңінен қолданылып, өз тиімділігін көрсетіп келе жатқан білім беру технологиясының бірі сын тұрғысынан ойлау технологиясы болып табылады. Сондықтан қазақ әдебиеті пәнінің мұғалімдері қазіргі оқу үрдісінде кеңінен таралған бұл технологияны өз іс-тәжірибесінде пайдалана білуі керек. Сыни тұрғыдан ойлауға үйрету арқылы оқушылардың өзін-өзі тану, өзін-өзі реттеу және диалог құру қабілетін дамытамыз, сонымен қатар белсенді, білімді, саналы және цифрлық қабілеттерін дамытамыз. Оқушылардың басқалардың пікіріне күмәнмен қарау, өз пікірін білдіру қабілеттері қалыптасады.

Бүгінгі таңда ұстаздардың алдындағы үлкен міндеттің бірі – оқушыларды заманауи, білімді, мәдениетті, сыни тұрғыдан ойлай алатын етіп тәрбиелеу болып отырғандығын баршамыз көріп, білім жүрміз. Ол – өз-өзіне сұрақ қойып, оған үнемі жауап іздеу, шешімін күткен мәселені анықтау, әрбір мәселе бойынша өз пікірін білдіру, оны дәлелдеу, сонымен қатар басқалардың пікірімен санасу және олардың логикасын зерделеумен тікелей байланысты. Нағыз сабақ – қашанда диалог арқылы жасалатын еңбек пен тиімді тәжірибенің бірлігі, еңбек пен тәжірибенің бірлігі, оны ізденіс, дайындау, зерделеу, оқушылардың болашағына ой салу [1].

Сыни тұрғыдан ойлау – адамның өз бетінше және жеке ойлау қабілеті. Сабақ сыни тұрғыдан ойлау принциптеріне құрылса, әр оқушы өз ойын, пікірін, бағасын басқаларға тәуелсіз тұжырымдайды. Өзідігінен ойлап, мәселелерді шешуге еркіндік алады. Оның үстіне ойлаудың өзіндік табиғаты болғанда ғана ойлау сыни болып табылады.

Жалпы, қазіргі таңда білім беру технологиялары өте көп. Жыл өткен сайын жаңарып, түрленіп, қатары да артып келе жатқандығын көріп жүрміз. Оның басты себебі, еліміздің ашық мемлекеттік жүйесі, яғни әлемдік қауымдастықтың бір бөлігі ретінде барша әлем елдерімен ашық қарым-қатынас жасап, дамудың даңғыл жолын іздеуінде. Бұл білім беру саласына да тікелей қатысты дүние. Сондықтан, әлемнің алдыңғы қатарлы дамыған елдерінен озық тәжірибені үйрену, және оларды өмірді қолдануға ендіру басты мақсатымызға айналған. Осыған орай әлемнің түрлі елдерінен ең тиімді деген білім беру технологияларын іріктеп алып, өз тәжірибемізде кеңінен қолданылып келеміз. Солардың ішіндегі ең ауқымдысы әрі жиі пайдаланылып жүргені де осы сын тұрғысынан ойлау технологиясы. Бұл технологияның елімізге келгеніне бірнеше жылдың жүзі болды. Осы уақытқа дейін жан-жақты зерделенді, тәжірибеден өтті, әдістемелік жүйесі қалыптасты, бір сөзбен айтқанда білім беру технологиясы ретіндегі өзіннің функциясын толықтай атқырды. Зерттеушілер тарапынан бұл технологияға қатысты көзқарастар алғашқы уақыттарда әр тарапы болғанымен, бүгінгі күні бір арнаға тоғысып келеді десек те болады. Өйткені, еліміздің ора мектептері мен жоғары оқу орындарында және т.б. білім беру мекемелерінде педогогтер қауымы осы технологияны әдіс-тәсілдерін жиі қолданылып жүргендерін көзімізбен көріп

жүрміз. Оның екі түрлі себебі бар. Біріншіден, сын тұрғысынан ойлау технологиясының басқа білім беру технологияларына қарағанда стратегияларының көптігінде, яғни бұл технологияның әдіс-тәсілдерінің саны өте көп, сәйкесіне көлемі де ауқымды болып табылады. Әдіскер-ғалымдардың пікірінше осы технологияның жүзден астам стратегиясы бар [2]. Демек, осыншалықты көлемдегі әдіс-амалдары бар. Сондықтан, көлемі мен стратегиялық мақсаттары жөнінен басқа білім беру технологияларынан басым түсіп жатады. Ал, екіншіден, сын тұрғысынан ойлау технологиясының стратегиялық мақсаттары мен әдіс-амалдарының ауықымның жоғары әрі жан-жақты болуымен, пайдалану жолындағы тиімділігінің жоғарылығында. Байқап қарастырсақ мұндай екі түрлі себептің бір-бірімен әдістемелік тұрғыда тығыз байланысы бар. Ауқым мен көлемі кең болғандықтан, оларды пайдаланудың да қолайлы болатындығы анық. Екеуінің түйісетін жері де осында жатса керек.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы білім алушылардың шығарманы қабылдау, түсіну, өз ойын қорыту, тұжырымдау, пікірін ашық айту, сөйлеу дағдысын қалыптастыру, танымдық және сыни ойлау қабілеттерін дамытуға бағытталған. Сондықтан, оны әдебиет пәндерін оқытуда кеңінен пайланудың тиімділігі де жоғары болып табылады. Әдебиет сабақтарының басым бөлігінде әдеби шығармалар оқытылады, талданады, түсіндіріледі, баяндалады және т.б. білім алушылардың танымдық көзқарастыры мен ойлау қабілетін дамытуға бағытталған жұмыстарды орындау міндеттеледі. Осы тұрғыдан алғанда әдебиет пәндерін оқыту мен сын тұрғысынан ойлау технологиясының стратегиялық мақсат-міндеттеріне өзара тығыз қатынаста болып, сәйкестік танытатындығын байқауға болады. Әдебиет пәндерін оқытуда оның мәні мен маңызы да айрықша.

Сыни тұрғыдан ойлауда идея бірегей болуы шарт емес. Сынып оқушы өзіннің ой еркіндігіне байланысты басқалармен жиі келіспейді. Ол адамның пікірін және оның қоғамдағы орнын анықтайды.

Шығармамен жұмыс істеу кезінде студенттер мәтіннің мазмұны мен негізгі идеясын талдай отырып, талқылауға сұрақ қоя отырып, әрбір мәтіннің жақсы және жаман жақтарын талқылауға мүмкіндік алады.

Әдебиет пәнінде сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдануда сабақтың құрылымын үш кезеңге бөлуге болады: қызығушылықты ояту, мағынасын ашу, ой толғау.

Әдебиет сабағында сын тұрғысынан ойлау әдістерін қолданудың пайдасы көп. Егер біржақты қорытынды жасайтын болсақ, онда алдыңғы тапсырмадағыдай оқушылар сабақта берілген тапсырмалардан басқа өз бетінше дайындалу үшін ізденеді. Оқушы қиялға, ойлауға еркіндік алады, өзінің өміріне, қоршаған ортаға сыни көзқараспен қарауға, басқаларды тыңдауға, ол туралы өз пікірін айтуға үйренеді. Адалдық пен әділдікке үйренген. Оқуған кезде басқалардың пікірімен санасуды үйретеді. Түрлі шығармашылық жұмыстарға дағдылану. Өз пікірін қорғай алады. Топпен жұмыс жасауға үйренеді. Жанды тәрбиелейді [3].

Қазіргі мамандықтардың барлығы қоршаған ортаның әртүрлі жағдайларына тез бейімделіп қана қоймай, оларды шығармашылықпен дұрыс бағытқа бұру үшін икемділікті, ептілікті, жылдамдықты, ерекше ақыл-ой белсенділігін, үлкен шығармашылық потенциалды қажет етеді. Әдебиет сабағында сыни тұрғыдан ойлау технологиясының сөйлеу тілін дамытуда да, тұлғаны қалыптастыруда да маңызды зор екенін тәжірибе көрсетіп отыр.

Әдебиет сабағында сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады, сөздік қорын молайтады, сауатты сөйлеуге, өз ойын жеткізуге, оқулықпен жұмыс істеуге, бір-біріне жүйелі сұрақтар қоюға дағдыландырады.

Сын тұрғысынан олай технологиясы ойлауға, ойлауға, басқа оқушыларды тыңдауға, жауаптарды бағалай білуге үйретудің сыйластыққа, ұйымшылдыққа, білім деңгейінің жоғары болуына ықпалы зор. Ерекше жағдай, ойлау деңгейі төмен, сабақта көп сөйлемейтін оқушылардың қабілетіне қарай қызығушылық танытып, топтық сабақтарға қатысуға дайын болуы. Әр сабақта оқушыға жақындап, оны әртүрлі тәсілдермен үйрету керек [4].

Қазіргі мамандықтардың барлығы қоршаған ортаның әртүрлі жағдайларына тез бейімделіп қана қоймай, оларды шығармашылықпен дұрыс бағытқа бұру үшін қабілеттерді, ептілікті, жылдамдықты, ерекше ақыл-ой белсенділігін, үлкен шығармашылық потенциалды қажет етеді. Әдебиет сабағында сын тұрғысынан ойлау технологиясы сөйлеуді дамытумен қатар тұлғаны қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын тәжірибе көрсетіп отыр. Ол ашық ақпараттық кеңістікте жұмыс істеудің негізгі дағдыларын меңгеруге, мәдениетаралық өзара әрекеттестікке кіретін ашық қоғам азаматының қасиеттерін дамытуға бағытталған. Технология білім саласындағы көптеген мәселелерді шешуге таптырмас жүйе. Ол ашық ақпараттық кеңістікте жұмыс істеудің негізгі дағдыларын меңгеруге бағытталған, мәдениетаралық өзара әрекеттестікке кіретін ашық қоғам азаматының қасиеттерін дамыту.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын пайдалана отырып, әдебиетті оқытуда әңгімелесу әрекетінің басым болуы осымен түсіндіріледі.

Әдебиетті сын тұрғысынан ойлау технологиясы негізінде оқыту оқушылардың әдеби-танымдық қабілетін, сөз өнеріне деген қызығушылығын арттырады. Жұптық, топтық әдістерді қолданғанда оқушылар бір-бірімен тығыз байланыста жұмыс жасайды. Сондықтан интерактивті оқыту әдісі жүзеге асырылады. Сондай-ақ бұл технологияны сабақта қолдану барысында мәтінді талдау, талдау, әдеби шығармаларды бағалау әдіс-тәсілдері тиімді пайда болып, оқушылардың сөйлеу мәдениеті, ойлау қабілеттері қалыптасып, өз пікірін айтуға мүмкіндік туады.

Ғылыми-танымдық тұрғыдан алғанда сын тұрғысынан ойлау технологиясы – оқушылардың жан-жақты дамуына бағытталған жүзден астам стратегиялары бар ауқымды білім беру технологиясы [5]. Сондықтан кез келген әдебиет пәнінің мұғалімі сыни тұрғыдан ойлау технологиясын сабағында шебер пайдаланса, үлкен

нәтижеге қол жеткізетіні анық. Мұны қазіргі жаңартылған білім беру мазмұны негізінде әдебиеттен сабақ беретін ұстаздар іс жүзінде дәлелдеп, тұжырымдап отыр. Осы орайда ұлы ұстаз А.Байтұрсынұовтың: «Мұғалім көп әдіс-тәсілдерді меңгеруге тырысуы керек. Оны қолдау көзі ретінде пайдалану керек» [6] - деген құнды пікірін есте естен шығармағанымыз жөн.

Қазіргі таңда қоғамда болып жатқан әлеуметтік өзгерістерге сай білім берудің мазмұны мен жүйесінде әдетте қолданылып жүретін жаңа технологиялардың біріне білім алушылардың жазу, оқуда сыни тұрғыдан ойлау процессін жүзеге асыруға негізделген әдіс-тәсілдер жүйесі айқындалады. Сол себепті, білім беру мазмұнына, әрі сабақтың тиімді өтілуіне сәйкес қазақ әдебиеті мамандары, мұғалімдері сыни тұрғысынан ойлау технологиясының теориялық маңызын меңгеріп, практикалық тұрғыда озық қолдану қажет. Сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын меңгеру арқылы, біріншіден, білім алушылардың өзіндік ізденісін қалыптастыруға, екіншіден, коммуникативтік қатынас орнатуға білуіне, үшіншіден, цифрлық технология жүйелерін қолдана алатын білімді, зерек ұрпақ тәрбиелей ала отырып, нәтижеге қол жеткіземіз. Бұл тұста, тек қазақ әдебиетінің мұғалімі ғана емес, оқушының да байланысы қатар жүреді. Яғни, қазіргі таңда білім алушылар өздерінің жеке ойларын анық жеткізе алмайтын жағдайлар немесе айтушының ойына сенімсіз қарайтын тұстары жиі кездесіп жатады. Ал, сыни ойлау технологиясын меңгерген мұғалім мен оқушының да қабілет дағдылары дамып отыратыны анық. Демек, білім алушылар мектеп қабырғасында ғана емес, болашақта өмірлік ұстанымдарын қалыптастыра отырып, барлық шешімдерді саналы түрде қолдана алуына ықпал ететін жаңа технологиялардың бірі - сыни тұрғыда ойлау технологиясы болып табылады.

Қазіргі таңда болып жатқан өзгерістерге сай білім беру жүйесінде талап күшейіп жатыр. Мұғалімдер білім алушыларды жан-жақты, білімді, мәдениетті, сыни ойлай алатын ұрпақ қалыптастырып шығу міндеті бар. Білім алушылардың өзіндік көзқарастары көбінесе келесі жағдаяттарға байланысты қалыптасады: білімі, интеллектуалдылығы және тәжірибелік әдіс-тәсілдердің дүниеге деген қатынасынан айқындала түседі. Бұл сабақ барысында көптеген нақтылы тиімді әдіс-тәсілдерді, сыни тұрғыда ойлау технологияларын қолдану арқылы іске асады. Ескере кететін жайт, бұл білім алушының дүниеге деген көзқарастарымен де қарастырылады.

Сыни тұрғыдан ойлау - ортаға өзіндік тұлғалық пікірін еркін айта білу, көптеген жағдаяттарды жан-жақты қарастыра алу, мәселеге деген дұрыс көзқарас пен оны шеше білу деген сияқты жағдайларды сыни ойлау арқылы жүзеге асыру. Сыни тұрғыдан ойлау тек өзіндік пікір қалыптастырушы құрал ғана емес, қоғамда жан-жақты белсенділікті тудыратын дағды. Сыни тұрғыдан ойлау үлкен нәтижелікке алып келеді: жағдаятқа деген жан-жақты белсенділік, сұрақ қою арқылы жауапты тез шапшаң таба алу қасиеті, анықтау мен анализ жасаудан, басқа адамдардың ойларын зерттеу арқылы саралай білу қасиеттерін жүйелейді. Қызықты да сапалы сабақ дегеніміз - қарым-қатынас (диалогтан), жеке және ұжымдық жұмыстан, анализ жасай білу, зерттеу, бақылау мен бағалаудан, ізденістен, тәжірибелік білімнің креативтілігімен ерекшеленеді.

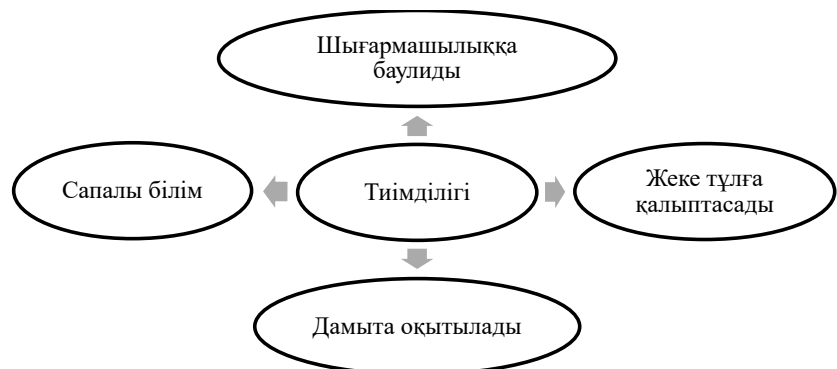
Жеке пікірді ортада еркін қолдана алу - сыни тұрғыда ойлаудың бірден-бір қасиеті. Білім алушы сыни ойлау дағдыларына негізделі білім беру жүйесінен өтетін болса, онда бұл да сыни ойлаудың бір белгісі болып есептелінеді. Ойлаудың өзіндік сипаты болған

кезде ғана ойлау сыни болып саналады. Яғни, өзіндік сипаты деп тұрғанымыз - ой еркіндігі болып табылалы. Демек, идеяның маңызы шамалы болып тұрғаны көрінеді. Баланың қоғамдағы орны оның жеке өзіндік пікірін айқындالاتынын байқаймыз.

Әдебиет сабағында сыни тұрғыдан ойлаудың нәтижелілігі қандай болмақ? Білім алушының тілдік құрылыс жүйелерін, анық, мәдениетті, крқкем сөйлей алу қабілеттерін айқындай түседі. Сабақ барысында бірнеше әдіс-тәсілдерді қолдану арқылы көркем туындымен жұмыс, оның мазмұнын сұрақтар арқылы ашып қарастыратын жұмыстардың болуы және тағы да басқа сұрақ-жауап сияқты талдаулармен ерекшеленеді. Көркем шығарманы талдау арқылы, әр мәтін үзінділерін оқып негізгі тақырыптық-идеялық мазмұнын ашу арқылы талдау жұмыстарын жүргізеді. Әрбір көркем шығарма барлық оқырмандарға әсер етіп, өзіндік дүниетанымын қалыптастыруға септігін тигізетіні анық. Ендеше, сыни тұрғыда ойлау технологиясы сабақтың құрылымына, білім алушының сыни тұрғыда ойлау, сөйлеу қабілетін дамытуға өз әсерін айрықша тигізеді [6].

Әдебиет пәнінде сыни тұрғыдан ойлау технологиясының негізгі сабақтың өтілу кезеңдері бойынша түрлерін ажыратып қарастыратын болсақ:

1. Қызығушылықты ояту.
 2. Мағынаны ашу,
 3. Толғаныс, деп сабақтың құрылымына қарай кезеңдерін ажыратамыз.
- Әдебиет сабағында сыни ойлау дағдыларын кеңінен пайдаланатын болсақ, онда білім алушыларды жеке тұлға ретінде қалыптастырудың бірнеше жүйелері бар екені айдан анық. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, білім алушылар тек берілген тапсырмандан бөлек, зеректік танытып ізденіс жасайды. Сыни тұрғыда ойлау технологиясын әдебиет сабағында кеңінен қолданатын болса, білім алушының келесідей жүйелері қалыптасады:
1. Ой еркіндігі;
 2. Сөзжасамдықты дамыту ерекшелігі;
 3. Сөйлеу қабілетін арттыруға;
 4. Ортада өз пікірін нақты жеткізе алуына;
 5. Болашақта тұлға болып қалыптасуына;
 6. Шығармашылық жұмыстарға деген қызығушылығы артады;
 7. Ұжымдық жұмыстардағы белсенділігі артады;
 8. Анализ жасай алады;
 9. Жанды тәрбиелеу мүмкіндеріне қол жеткізе алады.



Сурет 1. Әдебиет пәнінде сыни тұрғысынан ойлау технологиясының тиімділігі

Бүгінгі таңда барлық пән білім беру бағдарламаларына талап күшейіп, ептілік, шапшаңдық, белсенділік пен бейімділікті арттыруды, түрлі жүйелерге тек бір көзқараспен ғана емес, жан-жақтылықты талап етіп, оны шығармашылық жұмыстармен бірге байланыстыруды қажет етеді. Практикалық көрсеткіштер негізінде білім алушылардың сөйлеу жүйесінің дамитындығы, әрі

тұлғалық қалыптасуына сыни тұрғыда ойлау дағдыларын қалыптастыруда үлкен орын ала-тындығы дәлелденген болса, онда сыни тұрғыда ойлау технологиясы - бұл білім берудегі ең тиімді бағыттардың бірі екендігі айшықталады [9]. Бүгінгі күні жаңартылған білім беру мазмұнына қарай және дәстүрлі, яғни схоластикалық білім мазмұнында сыни тұрғысынан ойлау дағдыларының айырмашылықтарын атап көрсетеміз?

I Сыни тұрғысынан ойлау сабақтары:

1. Білім алушылар жеке және ұжымдық жұмыстарды белсенді түрде атқарады;
2. Тұлғалық белсенділігі артады;
3. Жауапкершілік қалыптасып, шығармашылық бағыттары дами түседі.

II Дәстүрлі (схоластикалық) сабақтарда:

1. Білім алушының белсенділігі баяу;
2. Берілген тапсырманы орындауға қызығушылығы бірден қалыптаса қой-майды;
3. Шығармашылық жұмыстарды атқарудағы белсенділігі бір сарынды.

Көрсетілген мәліметтерге қарай, дәстүрлі сабақтардан бөлек сыни тұрғыда ойлай технологиясының алдекайда тиімді екендігін көре аламыз. Сонымен қатар, сабақты жоспарлауда немесе сабақ барысында ойлау, айту, тыңдалым, жазылым жүйелерін дамытуда да сыни тұрғыда ойлау дағдыларының маңызы зор. Ал, сыни тұрғыда ойлаудың барысы, жоспарлары:

1. Жеке қызығушылықты оятуға әрекет етеді;
2. Көркем шығарманы талдаудағы негізгі мазмұн-мағынаны тануға әсерін тигізеді;
3. Ой өрісінің көкжиегін арттырады, деген сияқты негізгі 3 құрылымнан тұрады.

Білім алушыларға сабақтың тақырыптық маңызы туралы түсінік қалыпта-стыру барысында, әдіс-тәсілдер құрылымынан көрнекі құралдардың маңызы да айрықша көрінеді. Бұл өтіп жатқан сабақ тақырыбын ашудағы көмекші құрал болып есептелінеді.

Жаңартылған білім берудегі оқытудың ең бірінші кезеңі болып білім алушыларды жоспар бойынша тақырыптармен қоршаған орта туралы түсінікпен байланыстыра оқыту болып табылса, бұл білім алушылардың өтіп жатқан тақырыптары есту, айту, сөйлесу, оқыту бойынша меңгеріледі. Демек, білім алушы қарым-қатынас арқылы сыни тұрғыда ойлау дағдыларын жүзеге асырады. Сонымен қатар, әдебиет сабағында сыни тұрғыда ойлау дағдыларын сөйлесім арқылы қарастырылатыны айқындалады.

айшықтала түседі. Сонымен қатар, сабақ барысында бұл технологияны қолдану арқылы көркем шығарманы талдауда, әрі бағалау сынды тәсілдері де қолданылады [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мирсеитова С. Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде. –Қарағанды: Жолдал Е.В. 2012. – 285 б.

2. Қабдешова Ә. Сын тұрғысынан ойлау. // Қазақ тілі мен әдебиеті Республикалық

ғылыми-әдістемелік басылым. №12. 2020. – 112 б.

3. Ташенова А. Сын тұрғысынан ойлауды оқу мен жазу арқылы дамыту. – Алматы: Білім, 2016. – 155 б.

4. Қуатбеков Ж. Сын тұрғысынан ойлаудың философиялық негіздері. – Алматы, 2014. – 215 б.

5. Нурманова А.М. Сабақта АКТ қолдану – қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында білім сапасын арттырудың маңызды факторы //

қазіргі педагогиканың өзекті мәселелері: VIII халықаралық ғылыми-әдістемелік конф. материалдар. (Самара, Наурыз 2016). – 138 б.

6. Бөрібекова Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі педагогикалық технологиялар. – Алматы: 2014. – 360 б.

7. Құрманалина Ш., Мұқанова Б., Галимова А., Ильясова Р. Педагогика. Астана: Фолиант, 2012. – 656 б.

Әкімбай Пердехан, Шойынбай Жасұлан, Мырзақасымова Мәншүк

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ЖАСӨСПІРІМДІК КЕЗЕҢДЕГІ БАЛАЛАРҒА МЕКТЕПТЕ ЖАЗБА ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Оқыту мен тәрбие жүйесіндегі, ұстаздардың негізгі басшылыққа алатын принципі-балалардың жас ерекшелігін есепке алу болып табылады. Оқушылардың жас ерекшеліктерін негізге ала отырып, тәрбие жұмыстары мен сабақ жұмыстарының кестелері, оқу және тәрбие бағдарламалары мен жоспарлары жасалынады.

Оқу мен білімде балалардың жас ерекшелігі принципін негізге алу олардың қабілеті мен зейінін, білімді игеру дәрежесін нақтылауға септігін тигізеді.

Яғни, жас ерекшелігі дегенде сол жастағы балаларға тән ортақ ерекшеліктері мен сипаттарын айтамыз. Оқушылардың жас және жеке ерекшеліктерін ескеру арқылы, біз олардың білім алуға қажетті маңызды әрекеттерін дамытамыз. Соның бірі-оқушының өз-өзіне деген рефлексиясы. Яғни, осыған дейінгі білім дәрежесі мен қазіргі білім деңгейінің айырмашылығын анықтай алуы.

Мыалыға 12-13 жастағы яғни жеткіншектік шақтағы балаларды алатын болсақ, бұл жастағы балаларды – өтпелі кезеңдегі немесе қиын шақтағы балалар деп те атайды. Н.К.Крупская: «Жеткіншектік шақ ең тынышсыз, ең қызба, ең қиын шақ», - дейді.

Бұл кезеңде бала өзін ересек сезіне бастайды, ой-өрісі кеңейіп түседі, өз-өзіне деген сенімділігі артады, үлкендердің бақылауын жақтыра қоймайды, өз бетімен шешім қабылдағысы келетін бола-

ды. Баланың жеке пікірі мен ойы, айналаға деген көзқарасы өзгеріп, нақты қалыптаса бастайды.

Бұл кезеңдегі баланың танымдық қабілетінің өзгеруі оның білім алу барысындағы қиындықтарына әкеліп соғуы мүмкін. Мысалы, білім деңгейінің нашарлауы, төмендеуі, өзін-өзі ұстауы, айналадағыларға деген қарым-қатынасы және т.б

12-13 жас кезеңіндегі әрбір бесінші бала білім деңгейін тексеруге келгенде жоғары дәрежедегі мазасыздық пен «әлеуметтік күйзелісті» сезінеді. Бұның барлығы да айналадағылардың ойына сай болмай қаламын деген қауіптен туындайды.

Бұл сезімді 30-40% жеткіншектер басынан өткереді, оның арасында 12 жасар қыз балаларда жиірек кездеседі екен. Себебі, олар мектепте жалпы мазасыздықты, өз-өзін көрсетуге деген қорқынышты сезінеді және олардың күйзеліске қарсы тұруға қажетті физиологиялық мүмкіндігі төменгі дәрежеде болады.

Сонымен, жасөспірімдік кезең - өте жауапты кезең, өйткені ол көбінесе адам өмірінің болашағын анықтайды. Тәуелсіздікті бекіту, тұлғаны қалыптастыру, болашаққа жоспар құру – осының бәрі дәл осы жаста қалыптасады.

Жеткіншектік кезеңдегі, яғни, өтпелі кезеңдегі балаларға білім беру қандай да бір мотивация арқылы жүзеге асуы қажет, мәліметті білу балаға қаншалықты қажет екені өте маңызды. Егер де, ол мәліметті

білуге деген баланың құлшынысы болса оны үйрету өте жеңіл жүзеге асады. Алайда, шынайы өмірде біршама қиындықтармен бетпе-бет келуге тура келеді. Олар: баланың құлшынысы болмауы және тіптен білім алуға деген қызығушылығының болмауы.

Баланың танымдық түйсігінің ерекшеліктерін білу өте маңызды, себебі тәрбие мен білім беру барысында осы ерекшеліктерді ескеріп отыру қажет.

Білім беру барысында баланың зейіні мен қабылдауы өте маңызды компоненттердің бірі болып табылады.

Зейін-адам санасының ерікті немесе еріксіз түрде бір затқа, құбылысқа, іс-әрекетке бағдарлануы, шоғырлануы. Білім беру процесінде зейіннің атқаратын рөлі орасан. Оқуда қандай да бір жетістіктерге жету, білім дәрежесін көтеру баланың зейін қоюынан бастау алады.

Оқу үдерісі барысында баланың назарын қажетсіз жаққа аудармай, берілген тапсырмаға немесе тиісті әрекетке аударып, зейінін тұрақтатып үйрету керек. Ол үшін сабақ барысында артық шу, кедергі келтіретін әуен, қажетсіз әңгімелер болмауы тиіс. Өзара әңгімелесу, миға шабуыл ретінде сұрақтар қою, тапсырма нәтижесін топ болып талқылау-сабақ барысында зейінді тәрбиелеу құралдары болып табылады. Ал, сергіту сәті және де ойын түріндегі жаттығулар зейінді қалпына келтіруге бағытталған

әдістер жиынтығы. Сабақ барысында қолданылатын көрнекілік құралдарының нақтылығы, безендірілуі де бала зейінінің тұрақтануына септігін тигізеді.

Жасөспірім кезіндегі зейін ерікті болып табылады және жасөспірім оны толығымен ұйымдастырып, басқара алады.

Зейіннің тұрақты болмауы жеке психологиялық ерекшеліктерге, сондай-ақ білім беру қызметіне қызығушылықтың төмендеуіне тікелей байланысты болуы мүмкін.

12-13 жасар жасөспірім өз зейінін сабаққа толығымен бағыттауға қабілетті. Алайда, зейінін бір объектіде ұзақ сақтап қалу оқушының қызығушылық деңгейіне байланысты. Қызығушылық неғұрлым жоғары болса, зейінін тұрақтату да соғұрлым жеңіл. Сонымен қатар, жасөспірімге өз зейінін тұрақтатуға білімге деген құштарлық және дамудың маңызын түсіну септігін тигізеді.

Зейін тұрақтылығының нашарлауына жасөспірімдерге тән эмоционалдық пен тез шаршау және көңіл-күй тұрақсыздығы әсер етеді. Сонымен қатар, сыртқы факторлардың да әсері бар. Олар: ата-анамен немесе ұстаздармен жаман қарым-қатынас, білімге деген ерік-жігерінің төмендігі және т.б.

Жасөспірімдердің зейінін түзетуде жұмыс жасауды қажет ететін негізгі кемшіліктер: бірнеше жаттығуға бірден ден қоя алмауы және бірінен екіншісіне өтуде пайда болатын қиындықтар, қысқа мерзімді тұрақтылық. Сондықтан, тапсырма беру барысында әр оқушыны жеке зерделеп, жеке тапсырма берген жөн.

Жаттығулар қысқа болуы қажет, әрі ойын түрінде және жиі болып тұруы қажет. Баланың әр жетістігін міндетті түрде мақтау сөздермен атап отыру керек.

Жаттығулар мен тапсырмалар міндетті түрде баланың зейіні мен ойлау қабілетін пайдалануға жетектеу қажет. Мысалы: мәтіннен қателерді табу, салыстыру, заңдылықты табу, мысал келтіру т.б.

Қабылдау-сыртқы іс-әрекеттер мен мәліметтердің адам санасында көрініс табуы. Субъектінің бір нәрсені тануға деген құлшынысы психикалық қабылдау деп аталады. Қабылдау мидың аналитикалық және синтетикалық қызметтері арқылы жүзеге асады.

Қабылдаудың бір түрі кеңістікте қабылдау. Яғни, заттың пішіні, көлемі, алыс-жақындығы, мөлшерінің санамызда бейнеленуі. Оқушының сабақ барысында қандай да бір мәліметті қабылдауы

кеңістікте қабылдау арқылы жүзеге асады. Сонымен қатар, жеткіншектік жастағы балаларда қабылдаудың уақытша түрі де жиі ұшырасады. Қабылдаудың бұл түрі адамның сол мезеттегі көңіл-күйіне, психикалық жағдайына тәуелді болады. Бала мәліметті қабылдағанымен оны жылдам естен шығарып алуы мүмкін.

Жоғарыда аталып өткендей, жеткіншектік жастағы балалардың ойы шашыраңқы болады. Олардың назарын нақты бір объектіге аудару үшін, көрнекілік құралдарын аса шеберлікпен қолдану қажет. Яғни, материалдар нақты, жинақы, баланың бар зейінін өзіне аудара алатындай қызықты әрі түсінікті болуы қажет. Сол уақытта ғана баланың мәліметті қабылдау деңгейі артып, есте сақтап қалу мүмкіндігі де молынан болады.

Қазақ тілі сабағынан үйренген білімін іс-жүзінде көрсетуде жазба жұмыстарының алатын орны ерекше. Жазба жұмыстарын жүргізу оқушылардың орфографиялық сауаттылығын арттыра түседі. Сөйлеу және таным мүмкіндіктерін дамытады және жеке басының даму дәрежесін жоғарылатады. Ол сабақ құрылымының мақсаттарына орай оқушының ұқыптылығын, есте сақтауын дамытып, көркем жазуға дағдыландырады. Міне, мектепте жазба жұмыстарын жүргізудің пайдасы тұстары осындай.

Сабақ барысында жазба жұмыстарын орындату жазу дағдысын қалыптастырады. Жазу дағдысының психологиялық ерекшелігі: мидың үлкен жарты шар қабығындағы анализатор ұштарының бір-бірімен күрделі байланысқа түсуі және сигнал системасының жинақталып, бір арнаға бағытталуы болып табылады.

Мектепте орындалатын жазба жұмыстары баланың қиялын дамытуға, қоршаған дүниеге көзқарасын қалыптастыруға әсер етеді. Жазба жұмыстарының қандай түрі болса да баланың ой еңбегін талап ететін шығармашылық жұмыс болып есептелінеді. Оқушының ақыл-ойын дамытып, сабақтағы белсенділігін арттыруда шығармашылық жазба жұмыстары орасан зор рөл атқарады.

Сонымен қатар, жазба жұмыстары оқушының өздігінен жұмыс жасап үйренуіне де септігін тигізеді. Өз қателерін тауып оларды түзету оқушының зеректігін арттырады. Және де, сыныптастарымен қосылып қателерді талдау, өз тұжырымын білдіру, баланың белсенділік деңгейін көтереді.

Жалпы, сабақ процесінде мұғалім

үнемі өзінің материалдарын жетілдіріп, толықтырып отыруы керек. Мақсатқа жетуде оқушы мен мұғалімнің өзара тең дәрежедегі қарым-қатынасы маңызды рөл атқарады.



Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Педагогика* (под. Ред. И.А.Каурова). –М.:Уч. Педгиз, 1956. – 436 с.
2. *Психология. Адамзат ақыл-ойының қазынасы // 10 томдық: Психология ғылымындағы іс-әрекет теориясы. 2- том. – Алматы: Таймс, 2005. –480 б.*
3. *Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9 сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы (оқу қазақ тілінде). ҚР БЖҒМ 2017 ж 25 қазақдағы №545 бұйрығына 2-қосымша, 2013 ж 3-сәуірдегі №115 бұйрығына 192-қосымша.*

Карабалаева Меруерт Муратовна

Алматинский государственный колледж сервиса и технологий

Краткосрочное планирование по русскому языку и литературе

Дата							
Предмет	Русский язык и литература						
Курс	1						
Колледж	Алматинский государственный колледж сервиса и технологий						
Учитель	Карабалаева Меруерт Муратовна						
Раздел	«Культура народов мира»						
Тема урока	Русский сын казахского народа. Использование причастий, деепричастий и сложных предложений в речи.						
Кол-во присутствующих:	Кол-во отсутствующих:						
Ссылка	<p>1. Типовая учебная программа по учебному предмету «Русский язык и литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования (с нерусским языком обучения) по обновленному содержанию от 25 октября 2017 года № 545., Астана, стр. 9,10,13,16</p> <p>2. Проект учебника «Русский язык и литература» У.А. Жанпейсис, А.А.Майбалаева, Г.А.Атембаева, 9 класс, Алматы «Атамұра», 2019</p> <p>3. Портрет Абая. http://abay.nabr.kz/index.php?page=gallery ,</p> <p>4. Портрет В.Гундарева. https://www.google.com/search?q=vladimir+gundarev+portret&t</p> <p>5.Текст стихотворения «На земле Абая». https://www.google.com/search?</p>						
Цели обучения, которые необходимо достичь на данном уроке:	<p>9.1.3.1- понимать содержание прозаических, драматических, поэтических произведений/ фрагментов, определяя слова, с помощью которых автор выражает эмоционально-оценочное отношение к героям, событиям.</p> <p>9.2.2.1- пересказывать содержание текста, демонстрируя собственное понимание проблематики, оценивая позицию автора.</p> <p>9.3.6.1- анализировать содержание художественных произведений, выявляя авторскую позицию и оценивая содержание произведения.</p> <p>9.4.7.1 применять знаки препинания в сложных предложениях.</p>						
Цель урока	<p>Все учащиеся смогут участвовать в диалоге, показывая общее понимание смысла стихотворения В.Гундарева «На земле Абая», пересказывая отдельные эпизоды и строя на их основе аналитические высказывания, показывающие авторскую позицию; опираясь на поддержку учителя, применять знаки препинания в сложных предложениях.</p> <p>Большинство учащихся смогут участвовать в диалоге, показывая понимание темы, идеи, значение творчества Абая для казахского народа в стихотворении В.Гундарева «На земле Абая», выборочно пересказывая эпизоды, значимые для определения идейного содержания и выявления авторской позиции; применять и объяснять постановку знаков препинания в сложных предложениях.</p> <p>Некоторые учащиеся смогут показать величие Абая, его вклад в просвещение казахского народа в стихотворении В.Гундарева «На земле Абая», предлагая пересказ фрагментов стихотворения, заключающих в себе идею, тематику и авторскую позицию; применять, строить схемы и объяснять постановку знаков препинания в сложных предложениях.</p>						
Предыдущее обучение	Могут определять известную и новую информацию, выделять ключевые слова, раскрывающие тему и идею произведения, могут анализировать тексты на основе вопросов учителя.						
Привитие ценностей	Любовь к Родине						
Межпредметные связи	Казахская литература, самопознание.						
Результат обучения	Анализируют, выделяя ключевые слова и словосочетания для выявления авторской позиции в стихотворении «На земле Абая»; примут участие в работе по раскрытию идейно-художественного своеобразия стихотворения «На земле Абая».						
Ресурсы	<p>1.Проект учебника «Русский язык и литература» 9 класс, часть 1, «Атамұра», 2019 стр.35-38</p> <p>2.Текст стихотворения «На земле Абая» https://www.google.com/search?</p> <p>3.Портрет Абая http://abay.nabr.kz/index.php?page=gallery ,</p> <p>4.Портрет В. Гундарева https://www.google.com/search?q=vladimir+gundarev+portret&t</p>						
Организация деятельности	Деятельность учителя	Деятельность учащихся	Ресурсы				
Орг.момент.	<ol style="list-style-type: none"> Приветствует учащихся. Отмечает в журнале отсутствующих. Делит класс на группы по цветам (белый, красный, зелёный). 						
1 этап Вызов 9.1.3.1 2-3 минуты	<ol style="list-style-type: none"> Прослушайте эпиграф к уроку. Как вы понимаете смысл эпиграфа? Как вы думаете, о ком мы будем говорить на сегодняшнем уроке? 	Слушают эпиграф, объясняют смысл эпиграфа	  <p>Портрет Абая http://abay.nabr.kz/index.php?page=gallery , Портрет В. Гундарева https://www.google.com</p>				
2 этап Середина урока 5 минут ЦО 9.1.3.1 9.2.2.1	<p>5. Просмотр презентации «Биография В.Гундарева».</p> <p>Дифференциация: по итогу</p> <p>6.Раздаёт листочки со стихотворением В.Гундарева. Стратегия «Кубик Блума»</p> <table border="1"> <thead> <tr> <th>Критерий</th> <th>Дескрипторы</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1.Читают стихотворение</td> <td>Обучающийся достигнет цели, если: - прочитает стихотворение; -найдёт ключевые слова и словосочетания, которыми автор</td> </tr> </tbody> </table>	Критерий	Дескрипторы	1.Читают стихотворение	Обучающийся достигнет цели, если: - прочитает стихотворение; -найдёт ключевые слова и словосочетания, которыми автор	<p>Ученики просматривают презентацию, подготовленную их одноклассниками</p> <p>Читают стихотворение. Определяют тему стихотворения. Озаглавливают его.</p>	<p>Презентация подготовленная учащимися</p> <p>Ресурс 2</p>
Критерий	Дескрипторы						
1.Читают стихотворение	Обучающийся достигнет цели, если: - прочитает стихотворение; -найдёт ключевые слова и словосочетания, которыми автор						

8-10 мин 9.2.2.1 9.3.6.1		показывает величие Абая;													
	2.определяют тему стихотворения	-определил тему стихотворения; -озаглавит стихотворение.		Работают со стихотворением, определяют своеобразие использования изобразительных средств автором, высказывают свою точку зрения, проводят самооценку по стратегии «MMM».											
8-10 минут 9.4.7.1	<p>Уровни мыслительной деятельности: понимание, применение.</p> <p>Дифференциация по итогу, по диалогу.</p> <p>Форма организации познавательной деятельности: индивидуальная, групповая.</p> <p>Задание: Прочитать стихотворение, озаглавить его, проанализировать.</p> <p>Формативное оценивание: Обратная связь учащихся по критериям и дескрипторам. Обратная связь учителя по критериям и дескрипторам.</p> <p>7.Работа с текстом стихотворения. Стратегия «3-2-1»</p> <table border="1"> <thead> <tr> <th>Критерий</th> <th>Дескрипторы</th> <th>Дескрипторы</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1.Читают выборочно стихотворение</td> <td>Обучающийся достигнет цели, если: -правильно определит идею стихотворения; -найдёт 3 эпитета; -найдёт 2 метафоры; -найдёт 1 сравнение; -выскажет свою точку зрения относительно позиции автора .</td> <td>Находят в стихотворении дееспричастия и причастия, выписывают их и выделяют суффиксы, находят глаголы и образуют от них причастия и дееспричастия. Находят сложные предложения, называют типы сложных предложений, выписывают их и объясняют постановку знаков препинания.</td> </tr> </tbody> </table>		Критерий	Дескрипторы	Дескрипторы	1.Читают выборочно стихотворение	Обучающийся достигнет цели, если: -правильно определит идею стихотворения; -найдёт 3 эпитета; -найдёт 2 метафоры; -найдёт 1 сравнение; -выскажет свою точку зрения относительно позиции автора .	Находят в стихотворении дееспричастия и причастия, выписывают их и выделяют суффиксы, находят глаголы и образуют от них причастия и дееспричастия. Находят сложные предложения, называют типы сложных предложений, выписывают их и объясняют постановку знаков препинания.							
	Критерий	Дескрипторы	Дескрипторы												
	1.Читают выборочно стихотворение	Обучающийся достигнет цели, если: -правильно определит идею стихотворения; -найдёт 3 эпитета; -найдёт 2 метафоры; -найдёт 1 сравнение; -выскажет свою точку зрения относительно позиции автора .	Находят в стихотворении дееспричастия и причастия, выписывают их и выделяют суффиксы, находят глаголы и образуют от них причастия и дееспричастия. Находят сложные предложения, называют типы сложных предложений, выписывают их и объясняют постановку знаков препинания.												
<p>Уровни мыслительной деятельности: понимание, применение, анализ.</p> <p>Дифференциация по классификации</p> <p>Форма организации познавательной деятельности: индивидуальная, групповая.</p> <p>Задание: Проанализировать стихотворение, выделить идею, показать образ Абая.</p> <p>Формативное оценивание: 1.Самооценивание «Большой палец» 2. Взаимооценивание учащихся по стратегии «MMM». 3.Обратная связь учителя по критериям и дескрипторам.</p> <p>8. Выполнение грамматического задания.</p> <table border="1"> <thead> <tr> <th>Критерий</th> <th>Дескрипторы</th> <th>Дескрипторы</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1.Находят причастия и дееспричастия</td> <td>Обучающийся достигнет цели, если: -правильно назовёт 3 дееспричастия, выделит суффиксы, назовёт грамматические признаки дееспричастий; -выпишет 3 дееспричастия, выделит суффиксы, назовёт грамматические признаки дееспричастий; -выпишет причастие, определит грамматические признаки, выделит суффиксы.</td> <td></td> </tr> <tr> <td>2.Находят глаголы и образуют от них причастия и дееспричастия.</td> <td>Обучающийся достигнет цели, если: -найдёт 10 глаголов; -выпишет 10 глаголов; -образует 5 дееспричастий и 5 причастий; -объяснит способы образования причастий и дееспричастий.</td> <td>Составляют вопросы по стратегии «Ромашка Блума», проводят самооценку по стратегии «MMM».</td> </tr> <tr> <td>3.Находят сложные предложения и называют тип сложного предложения</td> <td>Обучающийся достигнет цели, если: - найдёт 1 сложносочинённое предложение и объяснит постановку знаков препинания; -выпишет 1 ССП и составит схему ССП; -найдёт 2 бессоюзных сложных предложения и объяснит постановку знаков препинания в БСП; -выпишет 2 бессоюзных предложения и составит схемы БСП.</td> <td></td> </tr> </tbody> </table>		Критерий	Дескрипторы	Дескрипторы	1.Находят причастия и дееспричастия	Обучающийся достигнет цели, если: -правильно назовёт 3 дееспричастия, выделит суффиксы, назовёт грамматические признаки дееспричастий; -выпишет 3 дееспричастия, выделит суффиксы, назовёт грамматические признаки дееспричастий; -выпишет причастие, определит грамматические признаки, выделит суффиксы.		2.Находят глаголы и образуют от них причастия и дееспричастия.	Обучающийся достигнет цели, если: -найдёт 10 глаголов; -выпишет 10 глаголов; -образует 5 дееспричастий и 5 причастий; -объяснит способы образования причастий и дееспричастий.	Составляют вопросы по стратегии «Ромашка Блума», проводят самооценку по стратегии «MMM».	3.Находят сложные предложения и называют тип сложного предложения	Обучающийся достигнет цели, если: - найдёт 1 сложносочинённое предложение и объяснит постановку знаков препинания; -выпишет 1 ССП и составит схему ССП; -найдёт 2 бессоюзных сложных предложения и объяснит постановку знаков препинания в БСП; -выпишет 2 бессоюзных предложения и составит схемы БСП.			
Критерий	Дескрипторы	Дескрипторы													
1.Находят причастия и дееспричастия	Обучающийся достигнет цели, если: -правильно назовёт 3 дееспричастия, выделит суффиксы, назовёт грамматические признаки дееспричастий; -выпишет 3 дееспричастия, выделит суффиксы, назовёт грамматические признаки дееспричастий; -выпишет причастие, определит грамматические признаки, выделит суффиксы.														
2.Находят глаголы и образуют от них причастия и дееспричастия.	Обучающийся достигнет цели, если: -найдёт 10 глаголов; -выпишет 10 глаголов; -образует 5 дееспричастий и 5 причастий; -объяснит способы образования причастий и дееспричастий.	Составляют вопросы по стратегии «Ромашка Блума», проводят самооценку по стратегии «MMM».													
3.Находят сложные предложения и называют тип сложного предложения	Обучающийся достигнет цели, если: - найдёт 1 сложносочинённое предложение и объяснит постановку знаков препинания; -выпишет 1 ССП и составит схему ССП; -найдёт 2 бессоюзных сложных предложения и объяснит постановку знаков препинания в БСП; -выпишет 2 бессоюзных предложения и составит схемы БСП.														
<p>Уровни мыслительной деятельности: понимание, применение, анализ.</p> <p>Форма организации познавательной деятельности: фронтальная</p> <p>Задание: Найти и выписать из стихотворения «На земле Абая» дееспричастия и причастия.</p> <p>Формативное оценивание: 1.самооценивание «Три хлопка» 2. взаимооценивание учащихся по стратегии «Две звезды, одно пожелание». 3.обратная связь учителя по критериям и дескрипторам</p> <p>9. Используя стратегию «Ромашка Блума», работают по содержанию стихотворения.</p> <table border="1"> <thead> <tr> <th>Критерий</th> <th>Дескрипторы</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td></td> <td></td> </tr> </tbody> </table>		Критерий	Дескрипторы												
Критерий	Дескрипторы														

	<p>1. Составляют простые, уточняющие, интерпретационные, творческие, оценочные и практические вопросы</p>	<p>Обучающийся достигает цели, если: - правильно составит 1 простой вопрос; - ответит на 1 простой вопрос; - правильно составит 1 уточняющий вопрос; - ответит на 1 уточняющий вопрос; - правильно составит 1 интерпретационный вопрос; - ответит на 1 интерпретационный вопрос; - правильно составит 1 творческий вопрос; - ответит на 1 творческий вопрос; - правильно составит 1 оценочный вопрос; - ответит на 1 оценочный вопрос; - правильно составит 1 практический вопрос; - ответит на 1 практический вопрос.</p>		
<p>3 этап. Рефлексия 3 мин 9.1.3.1 9.2.2.1 9.3.6.1 9.4.7.1</p>	<p>6. Рефлексия по стратегии «ЗХУ»</p>	<p>Проводят рефлексию по стратегии «ЗХУ».</p>		
<p>Домашнее задание</p>	<p>1. Выучить стихотворение наизусть. 2. Подготовить сообщение о вкладе Абая в казахскую литературу.</p>			

Шапинов Тимур Саматович

КГКП «Алматинский многопрофильный колледж»
 мастер производственного обучения

РОЛЬ НАСТАВНИЧЕСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ



Я, Шапинов Тимур Саматович мастер и преподаватель специальных дисциплин Алматинского многопрофильного колледжа (АМК) города Алматы. Окончил Казахский Орден Трудового Красного Знамени Сельскохозяйственный Институт (Каз ОТКЗ СХИ) по специальности: инженер - преподаватель сельскохозяйственных дисциплин в 1987 году. Общий педагогический стаж работы 26 года, в АМК – 11 лет. За время моей работы мастером производственного обучения и преподавателем в АМК выпустил пять групп по специальности: «Техническое обслуживание, ремонт и эксплуатация автомобильного транспорта».

деятельности. На сегодня система наставничества вновь заслуживает самого пристального внимания, в ней отражена жизненная необходимость начинающего педагога получить поддержку опытного профессионала, который способен предложить практическую и теоретическую помощь на рабочем месте.

В сентябре 2022 года Жомартұлы Ұлан в качестве мастера производственного обучения принял группу АЭ-108К, квалификация «3W07161302 - Электрик по ремонту автомобильного электрооборудования»

Являясь наставников молодого специалиста Жомартұлы Ұлан, мною были определены цель и основные задачи работы с молодым мастером и педагогом.

Цель: оказание практической помощи молодому специалисту в вопросах



совершенствования теоретических и практических знаний по специальным дисциплинам и повышение его педагогического мастерства.

Задачи:

– Помочь молодому мастеру Жомартұлы Ұ., опираясь в своей деятельности на достижения педагогической науки и передового педагогического опыта, творчески внедрять идеи в учебно-воспитательный процесс.

– Продолжить формирование у молодого специалиста Жомартұлы Ұ. потребности в непрерывном самообразовании, к овладению новыми формами, методами, приёмами обучения и воспитания учащихся, умению практической реализации теоретических знаний.

Молодой специалист Жомартұлы Ұлан, окончил Алматинский государственный политехнический колледж в 2022 году и был принят в штат инженерно-педагогического коллектива Алматинского многопрофильного колледжа благодаря высоким показателям в дипломе.

В современных условиях реформирования профессионально-технического образования в Республике Казахстан особое значение приобретает тот факт, что молодой педагог должен в максимально короткие сроки адаптироваться в новых для него условиях практической



- Способствовать формированию индивидуального стиля творческой деятельности, вооружить начинающего педагога конкретными знаниями и умениями, применять теорию на практике.
- Ликвидировать недостаток знаний, формировать профессиональные умения, необходимые для выполнения должностных функций.

Нашу работу я выстроил в три этапа: Первый этап – адаптационный. Наставник определяет круг обязанностей и полномочий молодого специалиста, а также выявляет недостатки в его умениях и навыках, чтобы выработать программу адаптации. Второй этап – основной (проектировочный). Наставник разрабатывает

и реализует программу адаптации, осуществляет корректировку профессиональных умений молодого педагога, помогает выстроить ему собственную программу самосовершенствования.

Третий этап – контрольно-оценочный. Наставник проверяет уровень профессиональной компетентности молодого педагога, определяет степень его готовности к выполнению своих функциональных обязанностей.

Наставничество – это постоянный диалог, межличностная коммуникация, следовательно, наставник прежде всего должен быть терпеливым и целеустремленным. В своей работе с молодым педагогом он должен применять наиболее

эффективные формы обучения: инновационные технологии, деловые и ролевые игры, работу в «малых группах», анализ ситуаций, личное лидерство, способности принимать решения, умение аргументировано формулировать свои мысли.

С Жомартұлы Ұ. были проведены консультации и беседы по календарно-тематическому планированию. Оказана помощь при проведении проверочных работ по модулям «Применять электрические и монтажные схемы автомобилей», «Соблюдать правила применения инструмента и оборудования» в практических работах по производственному обучению.

Уроки практического обучения являются одним из основных форм организации учебного процесса в колледже. Они могут быть проведены в традиционной и нетрадиционной форме с использованием инновационно – информационных технологий. Поэтому практическому обучению уделялось наибольшее внимание. Совместно с молодым специалистом анализировались проведенные им уроки, давались методические рекомендации по правильности составления поурочного планирования и умения достичь цели поставленной на уроке, т. к. неясное видение цели как конечного результата всегда ведет к размытости, неясности и неточности в определении содержания методов и средств обучения. Кроме этого была оказана по-

мощь в коррекции работы с календарно – тематическим планом, в планировании проверочных работ, в перечне работ по производственному обучению.

Жомартұлы Ұлан посещал уроки как мои, так и других преподавателей и мастеров производственного обучения согласно графика взаимопосещения уроков.

Жомартұлы Ұ. провёл открытый урок в рамках декады МЦК практического обучения.

Молодому специалисту была оказана помощь:

- в приобретении практических навыков, необходимых для педагогической работы;
- применять теоретические знания в практической деятельности;
- в приобретении опыта по освоению разнообразных современных технологий обучения (модульная, кредитная и т.д.) и развития познавательной деятельности учащихся.

Вывод.

Молодому специалисту оказывается помощь администрацией, инженерно-педагогическим коллективом и педагогом-наставником в вопросах совершенствования теоретических знаний, повышения профессионального мастерства.

Задачи на перспективу:

- работать над повышением компетентности молодого педагога в вопросах развития интеллектуального и творческого потенциала учащихся на уроках;
- направить работу на изучение и практическое применение эффективных методов работы с учащимися с разным уровнем мотивации;
- разработка новых стендов и макетов для овладения учащимися новыми знаниями;
- обеспечение рефлексии и самоконтроля учащихся на протяжении всего урока.



Асет Алия
 Қазақстn-Ресей медициналық
 университетінің аға оқытушысы
 Алматы, Қазақстан
 alikonka@list.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ТИПТЕРІ

Аннотация. Соңғы жылдары ғылыми-техникалық революцияның жедел қарқынмен дамуы, ғылым мен техниканың, шаруашылық, өндірістің барлық саласындағы қыруар информациялық мағлұматтың келіп құйылуы терминология құрамының қорлана түсуіне себеп болып отыр. В. Комиссаров И.С.Бархударовтың : “Жалпы арнаулы лексиканың қайсыбір бөлігі әрдайым тек мамандар тілінде өмір кешетіні анық; сонымен бірге, оның сан жағынан аздау болса да мәні, сыбағалық салмағы жағынан маңызы зор бұл бөлігінің бүкіл қоғам мүлкіне айналатыны, сөйтіп жалпыұлттық тілдің бөлінбес бір бөлшегіне айналатыны даусыз.

Тірек сөздер: қазақ тілі, ағылшын тілі, терминология, құрылымдық типтер, тілдік байаныс.

Терминтанушы Ш. Құрманбайұлының пайымдауынша, тіл білімінің терминтану саласында ғалымдар терминжасам тәсілдерін түрліше жіктейді. С.В.Гринев терминжасам тәсілдерін 5-ке жіктейді: семантикалық терминжасам, морфологиялық терминжасам, синтаксистік терминжасам, морфолого-синтаксистік терминжасам және терминологиялық алмасым. Ал, О.П.Фролова (қазіргі қытай тілінің терминологиядағы сөзжасам мәселесін зерттеуші) 3 түрге бөледі: терминдену, күрделі терминдер жасау (сөзқосым, тұрақты сөз тіркестерін жасау, қысқарту, қосымша арқылы сөз жасау), алмасу.

Медицина саласында жаңа термин жасам ғылым тілін деривациялаудың жалпы теориялық мәселелеріне сүйенеді. Себебі «терминнің қызметі мен сапасы арнайы мәтін немесе ауызекі тілдегі кәсіби қарым-қатынас барысында айындалады...». Зерттеулер нәтижесі бойынша тек тілдік орта ғана жаңа термин жасауға ықпал етеді.

Қазақ, ағылшын тілдерінде медициналық терминдер аналитикалық (синтаксистік), синтетикалық (морфологиялық), лексикалық және семантикалық тәсілдерімен жасалады. Осы тәсілдердің әрқайсысының қос тілдің медициналық терминжасамдағы үлесін жеке-жеке қарастыралық.

К. Аяббергенова қазақ тіліндегі медицина терминологиясының қалыптасуы мен дамуы туралы зерттеу жұмысында медициналық терминжасамда қолданылатын бірнеше тәсілдерді қарастырады. Солардың ішінде синтетикалық тәсіл өнімді тәсілдердің бірі десе, аналитикалық тәсіл ең өнімді тәсіл деген тұжырымға келеді.

Ол қазақ тіліндегі медицина терминжасамына қатысатын негізгі сөз тудырушы аффикстерді (қосымшалар) өнімді және салыстырмалы өнімді деп бөледі.

Осы тұжырымды негізге ала отырып, синтетикалық (морфологиялық) үлгі бойынша қазақ тіліндегі қосымша жалғану жолымен жасалған медицина терминдерінің құрылымын төмендегісінше көрсетуге болады:

Өнімді қосымшамен Салыстырмалы өнімді қосымшамен

Зат есім
 Сын есім
 Етістік +-лық/-лік,-дық/-дік,-тық/-тік;
 Етістік+-ма/-ме,-ба/-бе,-па/-пе
 Жүдеулік,соқырлық,
 селкостық,
 Түйнеме, талма, қабынба,
 тәбетсіздік,
 сіреспе, демікпе
 шипагерлік

Етістікті терминдердің ішінде ең көп ұшырасатыны түйік етістік. Мысалы, қан айыру, зарарсыздандыру, тұншығу, кесіп тастау, т.б.

Етістіктің бұл түрі арқылы жасалған терминдерді арнаулы салалардың барлығында кездеседі.

Мысалдардан қазақ тіліндегі терминжасамдық қосымшаларға кіретінін көруге болады.

Салыстырмалы өнімді қосымшалар ма/-ме,-ба/-бе,-па/-пе арқылы жасалатын терминдерді мынадай семантикалық топтарға бөлінеді:

-ауру атаулары: түйнеме, талма, тілме, тұтықпа, сіреспе, демікпе, ентікпе;
 -ауру белгілерінің атаулары: қызба, бөртпе, елірме;
 -кейбір дәрілік шөптер мен фармацевтика атаулары: тұндырма, қоспа, т.б.

Зерттеу жұмысымызда осы үлгіде қосымша терминдер қарастырдық: есалаңдық, ұйқысыздық;екпе.

Ағылшын тіліндегі медициналық терминдерді құрылымы бойынша талдай отырып, жиі кездесетін аффикстерді атқару қызметіне қарай төмендегідей топтарға бөлдік:

А) Зат есімдік жұрнақтар:
 ia-, -tion, -ing,-er/-or,-ment, itis/- itidis,-oma,-y,- ist,- ism,-is,-ery/-ory,-ian,
 -logy.

Мысалы: abulia, palpation, swelling, donor, ligament, appendicitis, carcinoma, therapy, therapist, bruxism, diagnosis, surgery, physician, cardiology;

Жоғарыдағы аталған жұрнақтардың ішінде -ing, -tion (-sion)терминжасам жұрнақтары өнімді және процесс немесе іс-әрекет атауларын білдіреді. Мысалы:feeding, healing, teething, sweating; fission, hypertension, implantation.

Ал -ist,-er (-or)жұрнақтары мамандық иелері атаулары мен медициналық құрал-жабдық атауларын білдіреді. Мысалы:pulmonologist, messenger, adviser, practitioner; stretcher, sterilizer, oxygenator.

Ә) Сын есім жасаушы жұрнақтар:
 -al/-ic,-ac, -ary/-ory,-ous,-ing
 Мысалы:abdominal, alimentary, therapeutic,cardiac, respiratory, venous, burning

Б) Етістік жасаушы жұрнақтары
 -ate,-ize
 Мысалы: rehabilitate,analyze, hospitalize;
 Ағылшын тілінде терминжасамның

морфологиялық тәсілінің ең көне және жиі қолданылатын түрі конверсия, яғни бір сөз табының екінші бір сөз табына өзгеру арқылы жаңа сөздің пайда болуы. Бұл тәсілге abort, abuse, bandage, colic, drug, transplant, healingжәне тағы басқа терминдерді жатқызамыз.

Қазақ тіліндегі медициналық терминдер тәрізді ағылшын медициналық терминдерді қосымшалардың өнімділігіне байланысты әртүрлі семантикалық топтарға жіктеуге болады:

-салалық тармақтардың атаулары: therapy, surgery, psychiatry, pediatrics, obstetrics;

-медициналық тармақтарды зерттейтін бөлім атаулары: urology, cardiology;

-мамандық иелері атаулары:therapist, gynecologist, orthopedist;

-ауру белгілерінің атаулары:swelling, coughing, vomiting, sneezing;

-медициналық процедура атаулары: injection, palpation, auscultation, percussion;

-қабыну белгілерін білдіретін ауру атаулары:appendicitis, arthritis, bronchitis, otitis.

Қазақ, ағылшын тілі медициналық терминжасамында суффикстермен қоса префикстер де өнімді қызмет атқарады.

Олардың сапына грек тілінің префикстері: a / an-, anti-, dia-, dys -/ dis-, hypo-, hyper-, meta-, para-, peri-, pseudo-, pan-, syn-, sym- жатады.

Мысалы: apathy-апатия /селкостық, anesthesia-анестезия/ жансыздандыру, antidote – антидот / укайтарғы, diagnosis - диагноз, dysentery-дизентерия, hypophysis - гипофиз, hypertonic - гипертониялық, metastasis-метастаз, parotid - паротит, pericardium - перикард, pancreas - өт безі, syndrome - синдром.

Латын тілінің префикстері: ab-, ante-, bi -/ bis-, co-,com-,contra-,di-/dis-, in /-intra-,intro-,per-,sub-,super-,trans-.

Мысалы: abductor - абдуктор, antenatal - антенатальді, жатыр ішінде, босану алдында, bicuspid -екі жақты, coagulation – коагуляция / үю, compress-компресс / жұмсақ қысатын таңғыш, contraception - контрацепция (екі қабаттылықтан сақтану), digestion - ас қорыту, dissect - кесу, ашу, incubation - инкубация, intravenous - көктамыршілік, introvert - интроверт, percutaneous - тері аймақты, subcutaneous -теріастылық, supertension - шамадан тыс күш, transplantation - трансплантация.

Жинақтай келгенде, аударма □ терминжасам шығармашылығында қазақ тілінің мүмкіндіктерінің, термин жасаушы тәсілдерінің бірі. Аударма □ терминжасам ісіндегі өнімді тәсілдердің бірі.

Арайнұр Еркін

*Жаратылыстану ғылымдарының магистрі,
Қытай Ғылым академиясы
Шыңжаң экология және география институты,
Қытай, Үрімші қ.*

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

1991 жылдың 27 желтоқсанында Қытай Қазақстанның егемендігін мойындап, 1992 жылдың 3 қаңтарында екі ел арасында ресми дипломатиялық қарым-қатынас орнады. 20 жылдан астам уақыт ішінде екі ел басшылары мен жоғары үкімет қызметкерлерінің кездесулері арқасында талай екіжақты жағымды келісім-шарттарға қол қойылды.

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ҚХР сапарлары: 1993 жылдың 18-21 қазандағы ресми сапары; жыл сайынғы Азия форумына байланысты 1995 жылғы 11-13қыркүйегіндегі мемлекеттік сапар [1].

2011 жылы 21-23 ақпанда ҚР елбасы Н. Назарбаев мемлекеттік сапар кезінде ҚХР басшысы Ху Цзиньтаомен кездесіп, бірнеше келісім-шарттарға қол қойды. Іс-сапар нәтижелеріне байланысты Қазақстан мен Қытай арасында коммюнике қабылданып, энергетика, қауіпсіздік, трансшекаралық өзендер суының сапасын қорғау, Астана-Алматы арасындағы жоғарыжылдамдық теміржол құрылысы, және т.б. сұрақтар бойынша екіжақты серіктестік жайында меморандумдарға қол қойылды.

Қытай жағынан іс-сапарлар: 1996 жылдың 4-6 шілдесі – ҚХР басшысы Цзян Цзэминьнің іс-сапары; 2003 жылғы 2-4 маусымында – мемлекеттік іс-сапар. 2010 жылдың 11-12 маусымында ҚХР басшысы Ху Цзиньтао Қазақстанға іс-сапармен келді. Сапар нәтижесінде энергетика және экономиканың басқа секторларына қатысты серіктестік туралы үкіметаралық келісімдерге қол қойылды. Екі ел арасындағы осындай тығыз байланыстардың арқасында кендік бақылау, тауар сапасы, көлік қатынасы, транзиттік тасымалдау, банктерге қызмет көрсету, инвестициялар, салық салу, миграция, құрылыс және «Қорғас» халықаралық орталығына байланысты шекаралық серіктестік және т.б. сұрақтар оң шешімін табуда. 2010 жылғы желтоқсандағы кездесу барысында Ху Цзиньтао екі ел арасындағы байланыстарға жоғары баға беріп, саясат, экономика, сауда, энергетика, қауіпсіздік пен ғылым саласындағы оң жетістіктерді атап өтті. Осындай жоғары деңгейлі, берік құқық, тиімді серіктестік негізіндегі қатынастар екі елдің стратегиялық тірегі болып табылуда.

Егемендігін алғаннан кейін Қазақстан өзінің ұлттық жағдайына сай негізгі экономикалық жүйесін құрып, әлеуметтік экономикамыз қомақты дамуға бет бұрды. Осыған себеп болған жағдайлардың бірі - Ресей мен Белоруссия елдерімен бірігіп құрған Кендік Одақ.

Біріншіден, еліміздің экономикалық саясатының бағыттары анықталды. Қазақстан Үкіметінің пікірі бойынша еліміздің Канада, Австралия секілді әлемдік нарыққа тек шикізат шығарып, басты назарды мұнай, газ, химия, құрылыс материалдар, металлургия, тамақ саласы, экспортқа бағытталған жоғарытехнологиялық салалардың дамуына аудару керек.

Екіншіден, Қазақстан 1997 жылғы Оңтүстік-Шығыс Азиялық экономикалық дағдарысқа куә болып, жаһандану кезіндегі

экономикалық қатерлердің қауіптігін түсініп, еліміздің ұлттық экономикалық қауіпсіздігін сақтау жолында тиісті құқықтық актілерді құрып, ұлттық экономикамыздың ішкі жағдайына тиімді жағдай жасау үшін шетелдік инвестициялардың ұлттық мониторингін жүргізуді жөн көрді.

Үшіншіден, қазақстандық экономикалық реформалардың тиімділігі біліне бастады: кірісті көбейтіп, басқару құрылымын қысқарту үшін Қазақстанда салық реформасы мен құбылмалы айырбас бағамы саясаты енгізіліп, ұлттық экономикамызды дамытуға арналған өндірістегі кіші және орта кәсіпкерлікті дамыту мақсатымен оларды преференциялармен қамтамасыз етті. Төртіншіден, Қазақстан нарықтық қатынастарға сай экономикамыздың даму жолын таңдады. Ұлттық экономикамыз қазіргі күні әлемдік нарыққа қадам басып, алғашқы әлемдік экономикалық интеграцияның жемісін көрді. Бесіншіден, еліміз ашық саясатты ұстанып, дамыған сайын сыртқы нарықта өзіне жаңа серіктестер табуда.

Сономен қатар ҚР Үкіметі ішкі экономикалық үрдістерді жақсартуға бағытталған әрекеттер жасауда: экономикамыздың дамып, тұрақты сипа талу кезеңінде қазақстандық-қытайлық кәсіпорындар өзінің тауарларының экспорты мен импортын белсендіре түсіп, орталық-азиялық елдердің индустриялық өндірісін дамытуға өз үлесін қосып отыр.

Қазақстан Қытай елімен орнатылған экономикалық және саудалық қатынастарды өзінің сыртқы экономикалық стратегиясы ретінде қабылдайды. ҚР мен ҚХР бірқатар маңызды экономикалық және сауда-саттық келісімдерге қол қойғаны екі ел арасындағы экономикалық серіктестікке оң пайдасын тигізеді. Екі ел арасындағы қатынастарды ұлғайту мақсатында СУАА Үрімші сыртқы экономикалық сауда жәрмеңкесі мен экспортқа шығарылатын тауарлар көрмесін ұйымдастырады. Осындай тығыз экономикалық байланыстар сауда-экономикалық серіктестік деңгейін өсіруге өз ықпалын тигізеді: екіжақты қатынастардың деңгейі мен көлемі ұлғайып, сауда саласының құрылымы жетілдіріп, қаржылық түсім көбейіп, логистикалық байланыстар кеңейеді.

Қазіргі күні ҚР экономикасы төрт сектордан тұрады – мемлекеттік, аралас, жеке меншік және шетел капиталының меншігі. Нарықтық экономика жағдайында Қазақстан келесі жетістіктерге жетті: мемлекеттің экономикалық саясатының концепциясы өзгерді; нарықтық экономикаға қызмет көрсетудің құқықтық шеңбері мен инфрақұрылым құру бағыты анықталды; меншік құрамына қомақты өзгерістер енгізілді; экономикадағы басқару өкілеті орталықтандырылды, нарықтағы кәсіпорындар нарық субъектіне айналды; ашық экономика негізі салынды, әлемнің көптеген елдерімен серіктестік орнатылды; экономика құрамында нарықтағы сұраныс пен ұсынысқа сай реконструкция жүргізіліп,

қаржылық-валюталық салаға акцент күшейтілді.

Мемлекеттік кәсіпорындардың реформасы алғашында мемлекеттік басқару жүйесін орталықтандырудан, әкімшілік тәртіпті жеңдетуден, салық салу деңгейін төмендетуден, инновацияларды енгізуден басталған.

Осыған байланысты меншік кәсіпорындар дамып, өндірістің экономикалық дамуының негізі болып табылды. Осындай қытайлық кәсіпорындардың ішіндегі ірілері - Гунхуй, Хонцзин, Хуалин, Дэйнуэй, Ида – ішкі инвестициялардан 6 млрд. юань және шетел инвестициялардан 30 млн. доллар әкелді. 2009 жылдың соңында СУАА-ғы кәсіпорындардың сыртқы саудамен айналысатын тұрақты жүйесі пайда болды. СУАА-ғы жалпы импорты пен экспорт көлемі 13,8 млрд. долл. Құрады (мемлекеттік меншіктің үлесі 38,7%, жеке меншіктікі - 42,2%, ұжымдық экономика - 16,8%) [2].

Әр елдің импорты - ел ішіндегі нарық сұранысының көрсеткіші. 2009-2014 жылдар аралығында Қазақстанға Қытайдан келетін импорт көлемі 40,84%-дан 15,6%-ға дейін азайды. Жоғары бағалы технологиялық тауарлардың импорты, керісінше, 24,38%-дан 56%-ға көтерілді. Бұл - екі жақты сауданың төменгі сатыдан жоғарғы бағытталуының дәлелі болады. Киім, тағамдар, ет пен бидай импорты төмендеп, машиналар мен жабдықтар, механикалық, электрлік және химиялық өнімдер импорты көбеюде.

Соңғы жылдары өзінің ауыл шаруашылығын жаңғыртқан Қазақстан, бидай, май, мал мен құс етін өндіру барысында тамақ және текстиль кәсіпорындарын дамыту жолында импорталмасу саясатын ұстануда.

Транзитті экономикасы бар елдерде индустриаландыру барысында өсіп келе жатқан өндірістік көлемдерге деген сұранысты қамтамасыз ету үшін қомақты өндіріс құралдарын қолдану қажет. Осы себептен Қазақстан машиналар мен құрал-жабдықтарды импорттауға мәжбүр. 2014 жылы Қазақстан Қытайдан келесі тауарларды сатып алды: темір құбырлар (жалпы импорт көлемінің 26,7%) мен қар тазалағыш машиналар, бульдозерлер, грейдерлер, скреперлер, экскаваторлар және т.б. құрылыс техника мен жабдықтар (2,0%). Әлемдегі өңіртану қазіргі кездегі жаһандандудың бір сатысы болып табылады. Жаһандану үрдісі халықаралық қатынастардың өңірленуімен, мемлекеттік міндеттерді әлемдік немесе ұлттық деңгейге қоюмен сипатталады. Өңірлер өз қатынастарын жағымсыз әрекеттерден сақтап, халықаралық қатынастардың дербес субъектісі ретінде шығады.

Өңірлендіру (аудандастыру) – бүтінді бүтінге бөлумен тең, өйткені аймақтық дифференциация бүтінді функционалды бөлшектерге бөлумен тең. Функционалды белгілерге байланысты келесі өңіртану түрлерін бөледі: әскери-саяси, экономикалық және мәдени.

Геосаясилық өңіртану “қомақты

аумақтарды” бөліп қарастырады (өңірлік топтамалар). Олардың әскери-саяси және экономикалық күші әлемдік гегемонға төтеп бере алады.

Қазіргі кезде әлемде еуропалық (батыс) өңіртану жақсы дамып келе жатыр. Мұнда тұлғаның құқығы мен қызығушылығы кез-келген бірлестіктердің құқығы мен қызығушылығынан басым тұрады. Америкалық өңіртану осымен қатар географиялық шалғайды жоғары технологиялар аумағына айналдырды.

Халықаралық өңірлік экономикалық серіктестік жалпы ішкі нарық механизмін қалыптастыру үрдісіне жатады. Бұл механизмде сауда жүйесі, экономикалық одақ немесе корпорациялар (бір өңірдегі елдер арасындағы сауда келісім-шарттар) бар. Осы қатынастардың мақсаты - өзара тиімді қызғушылықтарды қолдап, экономикалық серіктестікті дамыту, елдің бәсекеге жарамдылығын арттыру [3].

Өңірлік экономикалық серіктестікке келесілер тән:

- өңірлік экономикалық серіктестіктің мүшелері - географиялық көршілес елдер;

- ұйымның негізгі жұмыс жасау шарттары - институционалды құжаттар немесе келісімдер, экономикалық интеграция немесе еркін сауда туралы келісімдер;

- ұйымның барлық мүшелері ішкі экономикалық серіктестікке қатысып, қолдау көрсетеді;

- өңірлік сауда-экономикалық серіктестік ұйымы қатысушы елдер ұйымдастырады.

Өңірлік экономикалық серіктестік - кіші аймақта, екі немесе бірнеше елдер, аймақтар арасында ұйымдасады. Олардың географиялық жақындығы жалпы мақсатқа жетудегі экономикалық бірін-бірі толықтырушылығымен, иілгіштілігімен сипатталады.

Өңірлік экономикалық серіктестіктің ерекшеліктері:

- географиялық жақындық. Бір шекараға ие елдер немесе тілдік, мәдениеті бір аймақтар әртүрлі өңірлік экономикалық қатынастарға байланысты болуы мүмкін (мысалы, бір елдің түрлі аймақтары бірнеше өңірлік экономикалық ұйымдарға тиесілі);

- серіктестіктің иілділігі. Екіжақты тиімді қатынастардың дамуы мен нығаюы ашықтық саясатына сүйенеді. Кей жағдайда қатысушы елдер жалпыұлттық мүддеге қарама-қайшы жан-жалды болдырмау үшін ерекше әдістерді қолданады.

Халықаралық өңірлік экономикалық серіктестік - әлемдік экономияның дамуының алдыңғы тренді. Өңірлік экономикалық серіктестік өз дамуында үш сатыдан өтті.

Бірінші саты (XX ғасырдың 40-50 жж.). Екінші Дүниежүзілік соғысынан талай елдер экономикалық дағдарыстан сабақ алды. Бұл дағдарыс сауда саласындағы кедергілерден пайда болып, нәтижесінде өңірлік сауда ұйымдары құрылып, ырықтандыру үрдісіне жол береді (ЕЭО, Оңтүстік-Шығыс Азия Елдерінің Қауымдастығы және т.б.).

Екінші саты - даму және кеңею (XX ғасырдың 60-70 жж.). бұл сатыға мұнайлық дағдарыс тән болды. Бұл жағдайда көп елдер саудада өңірлік экономикалық ұйымдарға арқа сүйенді (1986 жылы ЕО мүшелерінің саны -12, Аустралия мен Жаңа Зеландия 1983 ж. еркін сауда аймағын құрды, дамушы елдерде қомақты интеграциялық ұйымдар пайда бола бастады).

Үшінші саты - гүлдену кезеңі, 80-ші жылдар аяғынан қазіргі күнге дейін. Өңірлік экономикалық серіктестіктің даму

беталысының сипаттары:

- Даму үшбұрышы. XX ғ. 80-шы жылдары өңірлік экономикалық серіктестіктің жаңа моделі ретінде пайда болды. Бұл модель көрші елдер арасында экономикалық серіктестіктің өзара байланыс пен өзара бірін-бірі толықтыру негізінде құрылып, бірге даму мақсатында инвестициялармен, сауда мен технологиялармен айырбас жасау негізінде дамыды. Даму үшбұрыш теориясы өңірлік экономикалық серіктестікке негізделген даму теориясынан, бірге даму теориясынан, кеңістік қарым-қатынас теориясынан, диспанция теориясынан пайда болды. Бұл теорияларды сипаттайтын ерекшеліктері - бірін-бірі толықтырушылық, береке-бірлік, ашықтық; экономикалық, әлеуметтік және биологиялық жүйелілік [4].

Соңғы жылдары Азияда «даму үшбұрышында» қарқынды өсу үрдісі байқалады. Даму Банкінің вице-президенті В. Томсонның пікірінше, экономикалық даму сатысының әртүрлі деңгейіндегі және әртүрлі әлеуметтік. Экономикалық жүйедегі Азия елдерінің өңірлік бірлестігіндегі өзекті мәселелерін шешуде даму үшбұрышы ерекше орын алууда.

Қазіргі кезде осындай даму үшбұрыштары әлемде кең етек алды. Мысалы, Сингапур, Малайзия мен Индонезияда; Солтүстік Шығыс Одағындағы үшбұрыш (Тайланд, Малайзия, Индонезия), Оңтүстік даму үшбұрышы (Қытай, АСЕАН елдері, т.б [5].

Сонымен, даму үшбұрыштары өңірлік экономикалық байланыстардың сәтті моделі ретінде кең таралып, өзінің болашақта экономикалық өсу бағдарламасына сәйкес екенін танытты.

- Трансұлттық экономикалық серіктестік аймағы. Екі көршілес ел немесе аудан арнайы үкіметаралық орган құрып, бірлесе игеру мен басқару үшін арнайы жер телімдерін бөліп, оларда ерекше экономикалық саясатқа сәйкес өндіріс факторларының орындарын ауыстырады. Осының арқасында екі жақ та өздерінің алға қойған мақсаттарына жетіп, экономикалық даму мен өсуге қол жеткізеді.

Трансұлттық экономикалық серіктестік аймағы келесі талаптарға сай болу керек: шекараға жақын; көлік магистральдарының қасында; игеруге арналған қажетті құралдардың болуы; қолайлы табиғи жағдайлар; наличие инфрақұрылым мен негізгі өндіріс салаларының болуы; өмір сүруге арналған қажетті жағдайлар. Осындай модель Америка мен Мексиканың шекараға жақын аудандарында сәтті жүзеге асырылуда.

- Шекараға шектес еркін сауда аймағы. Трансұлттық экономикалық серіктестік аймағы шекараға шектес еркін сауда аймағына айналу үшін өндіріс пен тарту факторлары кең өріс алуы тиіс. Оған қоса тауар мен қызмет көрсету үшін еркіндік қамтамасыз етілуі тиіс және аймақта ішінде кедендік тарифтерді, мөлшерлік шектеулерді жою қажет. Шекараға шектес еркін сауда аймағы Дүниежүзілік Сауда Ұйымының осындай аймақтарға және еркін сауда аймақтарына арналған тарауларына, үкіметаралық келісім-шарттарға сай болуы керек. Сонымен қатар, екі елдің үкіметі қузыретті мемлекеттік органын құруы қажет.

Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың өздері экспорт өндірушіге айналды. Мысалы, Самарқан экспортқа мақта сататын болды. Ұлы Жібек жолы салынғанға дейін Қытай жібек сататын жалғыз өндіруші-монополист болды. Алайда, жібек - осы жолдағы сатылатын жалғыз тауар болған жоқ. Қытайға бара жатқан қереуендер алтын және басқа құнды металдармен, түрлі маталармен, піл

сүйектерімен, кораллдармен, кәріпгаспен, бағалы тастармен, асбестпен, шынымен және т.б.толы болатын

Рим империясы ыдырағаннан кейін саудасаттық үшін Ұлы Жібек жолы күн сайын қауіпті бола бастады. Алайда, XIII-XIV ғғ. бүкіл Орталық және Орта Азияны біріктірген Монғол империясының құрылуы осы жолдың қайта жандануына зор ықпалын тигізді.

Өзінің саяхаты кезінде осы жолмен атакты Марко Қытайға жеткен.

XXI ғасырда осы жолды қайта жандандыру шындыққа айнала бастады, өйткені ол қомақты коммерциялық пайда қазіргі заманның өзекті сұранысына ие болып отыр. Болашақта осы жол арқылы өтетін Орталық Азия елдер де, жолмен жүретін тұтынушылар да жаңа байланыстарға ие болып, олардан үлкен пайда көруді көздеуде.

Осы жобаның бір міндеті Орталық Азия елдері үшін аймақтық және ұлттық деңгейде инвестициялар жүйесіндегі маңызды шешімдер қабылдау үшін, осы саладағы серіктестікті ұлғайтуға арналған мамандарды даярлау, керекті техникалық көмек көрсету, басқару жүйесін жаңғырту үшін нақты және болашақта енетін бағыттардың құны жайлы толық ақпарат жинау. Орталық Азия елдерінің іске қосылатын бағыттардағы шарттар мен ставкалар жайлы ақпаратқа ие болуы болашақта осы елдердің коммерциялық жағдайын күшейтуіне ықпалын тигізеді еді.

Бұл бағдарлама Орталық Азия елдеріне транзит көлігі саласындағы жағдаймен танысуға көмек болып, осы бағыттарды дамытуға бағдар беріп, болашақ қадамдарға жол ашып, Орта Азия мемлекеттері мен олардың транзиттік серіктестерінің болашақта гүлденуіне ықпалын тигізеді еді.

Алайда, бұл бағдарлама түбінде әлемдік деңгейдегі экспорт пен импорттың жылжуына бағытталғанын естен шығармау керек. Дәлірек айтсақ, бағдарлама тауардың Орталық Азиядан Еуразияның басқа бөліктеріне жеткізуді көздейді. Осы бағдарламаның мақсаттары бір-бірімен байланысып, аймақтағы интеграцияны жоғары деңгейге жеткізуге бағытталған.

б) Инвестициялық саясат. Қазіргі құбылып тұрған заманда әлемдік экономикалық жүйедегі интеграция деңгейі өсіп, әр мемлекеттің экономикасының дамуы үшін инвестициялық белсенділік ауадай қажет болып отыр. Ол үшін іске асатын инвестициялық жобалардың көлемі артып, оларды материалды өндіріс саласында және әлеуметтік сферада тиімді пайдалану керек [6].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. <http://www.mfa.kz/index.php/kz/azastanny-syrt-y-sayasaty/t-uelsiz-aza-stanshezhiresi/8-material-aza/220-t-uelsiz-aza-stanshezhiresi-1995-zhyl>
2. http://www.xjtj.gov.cn/sjcx/snjbkxj_3777/201407/t20140722_429632.html
3. Қазақстан республикасының президенті нұрсұлтан назарбаевтың қазақстан халқына 17.01.2014 ж.
4. Жолдауы «қазақстандық жол – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ». — Астана, 2014.
5. http://daraboz.elarna.com/m/kitap_kk.php?id=4196&oku=28589
6. ҚР Индустриялды – инновациялық дамуының 2003-2015 ж. Арналған стратегиясы: Астана-2003

Yekpin Iliya

Department of Pedagogy of Natural sciences
Suleymen Demirel University, Kazakhstan
Doctor, Associate Professor Bakhyt Sydykhov

EFFECTIVENESS OF DIFFERENTIATED TEACHING OF MATHEMATICS TO ELEMENTARY GRADES

This article aims to examine the impact of Differentiated teaching on student learning outcomes in elementary grades to mathematics. The study was conducted in a public school in the center of Kazakhstan's capital city, with a sample of students in 6th grade. The research will use a quasi-experimental design with a control group and an intervention group. The intervention group will receive DI instruction, while the control group will receive traditional instruction. Data will be collected through a pre-test and post-test assessment of mathematics performance.

The methodology section of this thesis will provide a detailed description of the research design, sampling strategy, data collection methods, and data analysis procedures that will be used to answer the research questions

3.1. Introduction

In the world of education today, teachers are facing increasing pressure to meet accountability standards and implement standardized curricula, driven largely by political mandates and legislation. While the aim of all involved parties is to provide students with a high-quality education, this focus on a single academic indicator has led many educators to prioritize students who can meet minimum proficiency standards, leaving others behind.

To tackle this challenge, it is essential to take a systematic approach to curriculum planning and instruction that accounts for the needs of diverse learners. One such approach, called differentiation, tailors instruction to the specific needs of individual students, allowing for a more personalized learning experience. Studies have shown that differentiation can be an effective way to provide a high-quality education while also meeting rigorous political demands. (Tomlinson & Eidson, 2003, p. 3). To achieve this goal, educators must embrace the principles of differentiation and prioritize the needs of all students in the pursuit of quality education. This will require a commitment to ongoing professional development, collaboration, and a willingness to challenge traditional models of instruction to create an inclusive learning environment that supports the success of all students. By recognizing and responding to the unique needs of each student, educators can create a learning environment that fosters academic success and empowers students to reach their full potential.

3.2. Research Design

The researcher conducted a quasi-experimental quantitative model for this study and employed a pre-test/post-test two-group design to gather data. The pre-test was administered to both groups before the treatment began. The treatment was conducted for four weeks, after which a post-test was conducted. The data collected from the pre-test and post-test were analyzed using quantitative methods.

This research design allowed the researchers to measure the treatment's effectiveness by comparing the two groups' pre-test and post-test scores. The quasi-experimental model is appropriate when it is not possible to randomly assign participants to groups, as in this case. This design is useful in determining the causal relationship between the treatment and its effect on the participants.

The researcher prepared materials for the experimental group to help volunteer teacher on implementing Differentiated instruction in the lesson and systemically observed lessons by participating in the classroom.

The pre-test/post-test two-group design is commonly used in research because it provides a reliable method of measuring the effectiveness of treatments. The use of quantitative analysis allows for the collection of data that can be statistically analyzed to provide insights into the research question.

RX – random experimental group

RC – random control group

O_1 – the results of the experimental group's pre-test

O_2 – the results of the experimental group's post-test

O_3 – the results of the control group's pre-test

O_4 – the results of the control group's post-test

X_1 – the experiment, in this case, treatment is the methodology of Differentiated instruction

X_2 – without treatment, traditional teaching style

3.3 Participants

The study's sample consisted of randomly chosen sixth-grade 32 students. The educational institution in which the research was conducted can be characterized as a typical school within Astana city. Also, it is important to note that the school under consideration is new and well-equipped. The school did not use a differentiated instruction system before the experiment. The participants were randomly assigned to either the experimental group, comprising 18 students from grades 6A(changed) who received instruction using differentiated strategies, or the control group, consisting of 14 students from grades 6B(changed) who received traditional mathematical learning instruction.

Table 1: The dissemination of participants in the study

Group	Grade 6A	Grade 6B	Total
Experimental group	18		18
Control group		14	14
Total	18	14	32

Additionally, two competent, experienced teachers with Bachelor's degrees and Master's degrees participated in the study from the same school. Teachers in the experimental group were asked to use differential instructional strategies. They were trained in three workshops before the experience began to familiarise them with research strategies and two practical books during the experience. However, teacher in the control group was told to use only the conventional method.

3.4 Instruments

Pre-test and post-test have been used as the main instruments of the present research. Teachers from both groups took a pre-test before the study started. The main aim of the pre-test is to identify the level of understanding of the mathematics of students. After four weeks of treatment was administered post-test. The main aim of the post-test is to know the effect of treatment on both experimental and control groups. The math comprehension tests comprised 23 multiple-choice questions with 2 points for each right answer. This type of test is not extraordinary for students since teachers take this type of question regularly.

3.5 Procedures

The study was a quasi-experimental investigation of differentiated instruction strategies in Astana elementary school. Over a four-week period from March to April 2023, the experimental group of teachers received training in these strategies and implemented them in two sessions per week with their classes. The study included 8 periods of instruction, excluding pre-test and post-test sessions. To ensure the homogeneity of the two groups at the outset, a pre-test was administered to sixth-grade students, and an independent t-test was performed. The results showed no significant difference between the two groups.

Based on the pre-test data, the teachers in the experimental group created profiles for their students and implemented differentiated instruction using strategies such as homogeneous grouping, leveled coaching, and varied tasks across content, methodology, and outcome. In contrast, the control group teachers employed a one-size-fits-all approach using only the Aldamuratova 6 textbooks. The experimental group students were grouped into three ability levels and received instruction tailored to their proficiency. The teachers provided tiered activities and assignments, as well as texts of varying complexities, to meet the needs of each group.

This study investigated the effectiveness of differentiated instruction on elementary level students' ability to solve mathematical problems. An experimental design was used with an experimental group receiving differentiated instruction, and a control group taught by a one-size-fits-all method. The control group received instruction without differentiation in content, process, or product, while the experimental group had a modified ability to solve mathematical problems and critical thinking to suit three levels of students' readiness. Flexible grouping and multiple product choices were used in the experimental group. The control group received the same comprehension problems and questions as all students. Post-tests were administered to all groups, and the independent sample t-test, standard deviation, mean scores, and Cohen's d-effect size were used to analyze the results.

3.6 Data Analysis

The researchers utilized t-tests, standard deviations, mean scores, and Cohen's d-effect size to analyze the results of the post-tests. To further examine the outcomes, they compared the grade four students' post-test scores to their pre-test scores and conducted an independent sample t-test, effect size calculation, mean score comparison, and standard deviation analysis. Similarly, they also compared the grade five students' post-test scores to their pre-test scores using the same statistical methods.

3.7 Findings

Paired Samples Statistics

	Mean	N	Std. Deviation	Std. Error
Pair 1 Pre-test experimental group	18,89	18	7,364	1,736
Post-test experimental group	24,11	18	8,717	2,055
Pair 2 Pre-test control group	18,71	14	5,850	1,563
Post-test control group	19,43	14	6,858	1,833

Paired Samples Correlations

	N	Correlation	Sig.
Pair 1 Pre-test experimental group & Post-test experimental group	18	,900	,000
Pair 2 Pre-test control group & Post-test control group	14	,931	,000

Paired Samples Test

	Paired Differences					t	df	Sig. (2-tailed)
	Mean	Sd	Std. Error Mean	95% Confidence Interval of the Difference				
				Lower	Upper			
Pair 1 Pre-test experimental group - Post-test experimental group	-5,222	3,828	,902	-7,126	-3,319	-5,788	17	,000
Pair 2 Pre-test control group - Post-test control group	-,714	2,555	,683	-2,189	,761	-1,046	13	,315

Cohen's d formula was used to figure out the variance between the two means of level six.

	Mean of pre-test RX	Mean of post-test RX	difference
Sample size	18	18	24
Mean	18,78	23,11	4,333
Std. Deviation	7,167	6,694	2,765
Variance(s)	51,365889	44,809636	7,645225

$$d_{\alpha} = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{s_{pooled}}$$

$$s_{pooled} = \sqrt{\frac{s_1^2 + s_2^2}{2}}$$

	<i>S_{pooled}</i>	<i>Effect-size Cohen's d</i>
RX	6,934534	0,62441
RC	6,373957	0,11296

3.8 Discussion

Two classes of fifth grade were selected to determine if differentiated teaching in mathematics for elementary grades was effective or not. To find out was produced a quasi-experimental study by using pre-test and post-test designs. As can be shown in the

table, the mean pre-test score for the experimental group was 18.89, while the mean post-test score was 24.11. This represents an increase of more than 5 points, which suggests that the intervention positively affected their math performance.

Similarly, the mean pre-test score for the control group was 18.71, while the mean post-test score was 19.43. This represents an increase of 0.72 points, which suggests that there may have been some improvement in math performance, but it was not as significant as the improvement seen in the experimental group.

Based on this information, it seems that there is a strong positive correlation between the pre-test and post-test scores in both the experimental group ($r = .900$) and the control group ($r = .931$). This suggests that students who scored higher on the pre-test also tended to score higher on the post-test.

The p-values for both correlations are listed as .000, which indicates that the correlations are statistically significant. This means that the correlation coefficients are unlikely to have occurred by chance.

Based on this information, it seems that there is a significant difference in the mean scores of the pre-test and post-test in the experimental group ($t = -5.788$, $DF = 17$, $p < .000$). Specifically, the mean difference was -5.222, indicating that students in the experimental group scored an average of 5 points higher on the post-test than on the pre-test.

In contrast, there was no significant difference in the mean scores of the pre-test and post-test in the control group ($t = -1.046$, $DF = 13$, $p = .315$). The mean difference was -.714, indicating that some students in the control group scored slightly lower on the post-test than on the pre-test, but this difference was not statistically significant.

The 95% confidence interval for the difference in the experimental group ranges from -7.126 to -3.319, which suggests that the true mean difference in scores is likely to fall within this range 95% of the time. The confidence interval for the control group ranges from -2.189 to .761, which includes zero, indicating that there is a possibility that there is no true difference between the pre-test and post-test scores in the control group.

Cohen's d is a measure of the difference between two means that has been standardized to allow for comparison across different studies and data sets (Cohen, 1988). Cohen's d of 0.62441 indicates a moderate effect size, which suggests that there is a noticeable difference between the means of the two six's grade classes being compared (Cohen, 1988). In interpreting effect sizes, Cohen's guidelines recommend that a Cohen's d of 0.2 is considered small, 0.5 is moderate, and 0.8 or higher is large (Cohen, 1988). Thus, Cohen's d of 0.62441 represents a moderate effect size, which means that the difference between the means is neither trivial nor very large, but is likely to be of practical significance (Cohen, 1988) and suggests that implementing differentiated teaching will increase students' math comprehension.

Chapter 4. Conclusion

The study found that implementing differentiated instruction in a primary-level classroom in Jordan had a positive impact on students' English reading comprehension achievement in levels 4 and 5. Specifically, using differentiated content, tiered activities, and tiered assignments helped develop students' performance in reading comprehension, which was a challenge for many of them. In addition, the study showed that differentiated instruction reduced students' diversity by tailoring instruction to their individual needs, interests, and abilities. This approach acknowledged that students in a single classroom are not the same, and that one-size-fits-all instruction is not effective for all of them.

The study emphasized the importance of teachers' methods in supporting primary students' learning, as these students still depend heavily on their teachers to guide them. The results suggest that implementing differentiated instruction strategies can help address this need and improve students' reading comprehension. Compared to a one-size-fits-all approach, which had a minimal effect size and did not reduce students' diversity, differentiated instruction had a sizable effect size on students' mathematics.

However, the study has some limitations, including a small sample size, a short duration of the treatment, and the use of only one instrument for data collection. To further validate these findings, future studies could include more schools from different districts and a more extended period of implementation, using both quantitative and qualitative data collection methods.

Әскербек Айбек Әскербекұлы,

Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрлігі
Санитариялық-эпидемиологиялық бақылау комитеті
Алматы қаласының санитариялық-эпидемиологиялық бақылау департаменті
Алматы қаласы Медеу ауданының
санитариялық-эпидемиологиялық бақылау басқармасы басшысы

Қонысбек Жанерке Жүрсінбекқызы

эпидемиологиялық бақылау және қадағалау бөлімінің бас маманы

БАЛАЛАРДАҒЫ МЕНИНГОКОКК ИНФЕКЦИЯСЫ

Менингококк инфекциясы - өлімге әкелетін қауіпті ауру. Қоздырғышы-менингококк (*Neisseria meningitidis*) таяқшасы.

Менингококк инфекциясының берілу механизмі

Менингококк инфекциясының қоздырғышының берілу жолы негізінен ауа тамшылы жол болып табылады. Күнделікті заттар, лас қолдар арқылы жұқтыру өте сирек кездеседі.

Инфекция көзі-клиникалық көріністері бар науқас адам немесе ауру тасымалдаушы болып табылады. Ересектердің 5-11% - ы, ересектердің 25% - ы инфекцияны тасымалдаушысы болып табылады. Халықтың бұл санаты айналасындағылар үшін ең қауіпті, өйткені ол үнемі бактерияларды шығарады.

Ауруға ең сезімтал:

- 5 жасқа дейінгі балалар
- 13-17 жас аралығындағы

жасөспірімдер

- балабақша мен мектепке баратын балалар

- 60 жастан асқан ересектер

- басқа адамдармен жиі байланыста болу-жатақхана тұрғындары, әскери қызметкерлер, туристермен.

- иммунитеті төмен және созылмалы аурулары бар, көкбауырды алып тастайтын немесе ағзаларды трансплантациялайтын адамдар.

Менингококк инфекциясының белгілері

Инкубациялық кезең 2-ден 10 күнге дейін созылуы мүмкін, әдетте қысқа: 2-3 күнге тең. Ауру назофарингит түрінде болуы мүмкін, ал иммунитеттің төмендеуімен және ауыр созылмалы аурулармен іріңді менингит (ми қабығының қабынуы), менингоэнце-



фалит (ми қабықтары мен заттарының қабынуы) және сепсис қаупі бар.

Ауру белгілері адамның жасына және ағзаның жалпы жағдайына байланысты:

1. Кішкентай балаларда менингококк инфекциясы жиі құсумен, монотонды айқаймен ("ми айқайы"), жарыққа шығудан қорқу, шуға сезімталдық болады. Бала жақсы тамақтанбайды немесе ана сүтінен (емізуінен) бас тартады. Дене температурасының ауытқуы, баланың бас бөлігінде, еңбегінде ісіну және пульсация байқалады. Баланың мойын бас аймағы тартылып, «басын артқа лақтыратын» ерекше позасы тән.

2. Жасөспірімдер мен ересектерде менингиттің белгілері бірнеше рет құсу болып табылады, тамақ ішуге байланысты емес және жеңілдік әкелмейді, шатастырады. Бас ауруы, бұлшықет ауруы мазалайды. Температура көтеріледі, жарық пен жанасуға ерекше реакция дамиды-мазасыздық, тітіркену. Бастың бүгілуі ауырсынууды тудырады, бұл пациенттің мәжбүрлі жағдайға түсуіне әкеледі.

Бөртпе жұқпа менингококкты сепсис түрінде болған кезде пайда болады.

Терідегі қан кетулер түріндегі бөртпелер, пішіні дұрыс емес, көкшіл реңктері бар бозғылт қызғылт түсті, тығыз, теріден жоғары көтеріледі, басылған кезде жоғалып кетпейді. Олар қолдың, аяқтың төменгі бөлігінде, бөкселерде орналасады. Аурудың ауыр түрінде бөртпе элементтері денеге мен бетке таралады.

Ықтимал асқынулар

Аурудың салдары-гидроцефалия, эпилепсия, есту проблемалары, когнитивті функцияның нашарлауы, жүйке жүйесінің зақымдануы, саусақтардың ампутациясы.

Аурудың кейбір түрлерінде науқас бір күн ішінде өлуі мүмкін. Ми қабығының зақымдануы жағдайында менингит 20% жағдайда өлімге әкеледі.

Қалпына келтіру кезінде ұзақ мерзімді оңалту қажет.

Емі:

Емдеудің негізгі әдісі-Бактерияға қарсы препараттарды қолдану. Симптоматикалық емдеу де қолданылады.

Қарым-қатынаста болған тұлғаларға профилактикалық мақсатта антибиотикалық терапия және шұғыл вакцинация тағайындалады.

Менингококк инфекциясының алдын алу

Менингококк инфекциясына қарсы егу-аурудың ауыр ағымын және оның салдарын болдырмаудың сенімді жолы.



Сулейменова Салтанат Кошкарарна

преподаватель «Детской музыкальной школы
№1 (хоровой)»
г. Алматы

ХОРОВАЯ КУЛЬТУРА

Когда и как давно зародилась Музыка, никто не знает. Может быть музыка – это первое искусство, которым овладел человек, а может быть, музыка появилась даже и вместе с человеком, и с тех пор они неразлучны. Давно известно, что музыка очень демократична, удивительно разнообразна, легка в восприятии и потрясающе воздействует на воображение. Человеческий голос издревле считается самым совершенным музыкальным инструментом, а хор, в свою очередь, единственный в своём роде, «живой» музыкальный инструмент.

Простые и незатейливые мелодии напевов были первыми шагами человека в эстетическом понимании окружающего мира. Вот почему вокальная музыка и хоровое пение – самые древние формы музыкального исполнительства в истории искусства. Со временем, когда накоплен богатый опыт в области народно-песенного творчества, появляется профессиональное хоровое искусство. Оно подчиняется определенным правилам и законам, а с первых руководителей хоров требуют специальной подготовки и обучения. В Древнем Египте возникает хейрономия – это способ управления певцами при помощи условных движений рук, пальцев, мимики и движений головы. В Древней Греции с развитием театров появляется традиция ансамблевого пения. Основу хоровой музыки эпохи Возрождения составляют церковные жанры, и начинается зарождение, так называемой, светской музыки, открываются первые консерватории. А в певческих школах при католических храмах с ранних лет мальчики обучаются искусству пения, и детское исполнительское творчество поднимается на новую ступень. В XX веке хоровая культура продолжает свое развитие. Создаются новые формы и виды хорового исполнения. Появляются профессиональные, учебные, школьные, детские хоры и хоровые студии, фольклорные ансамбли, самодеятельные коллективы.

Хоровая культура на протяжении веков претерпевает огромные изменения, и становится удивительно разнообразной. Меняются жанры, стили, направления, создаются другие формы и виды хорового исполнения. Каждая эпоха привносит что-то своё, новое: это хейрономия Древнего Египта, театр и ансамблевое пение Древней Греции, церковные жанры и начало зарождения светской музыки эпохи Возрождения, развитие детского испол-

нительского творчества в певческих школах при католических храмах, появление разнообразных видов хоровых коллективов, студий, фольклорных ансамблей и самодеятельных коллективов в XX веке, и, наконец, XXI век, который собрал все самые лучшие традиции хоровой музыки!

Любая музыка, в том числе и хоровое пение, способна передавать самые разнообразные оттенки эмоционально-психологического состояния человека, его чувства, переживания, настроение. Хоровое пение является одной из разновидностей музыкального искусства и имеет свои особенности. Органичное сочетание музыки и слова является отличительной чертой искусства хорового пения, так как в слове содержится смысл, который помогает глубже проникнуть в содержание хорового произведения. Лингвистическая теория происхождения музыки, имеющая интонационную связь с речью, доказывает, что музыка и речь неразрывно связаны между собой. Необходимость выразить скорбь или радость приводят к изменению интонации и возникновению звукового ряда. Человеческая речь является основным средством общения людей между собой, которая выражает, главным образом, наши мысли. Но монотонно произнесённые слова всего лишь передают смысл, утратив эмоциональную окраску. И, например, слушая речь на незнакомом языке, мы не понимаем смысла, но через интонацию говорящего мы можем почувствовать его эмоции. Таким образом, музыка черпает из речевой интонации способность выражения эмоций, но передает их в более обогащенном и развитом виде, соединяясь со словом, приобретает большие возможности. Текст делает мысли, выраженные в музыке, более конкретными, а музыка усиливает влияние слов с его образной и эмоциональной стороной.

И на сегодняшний день, хоровое пение – самый понятный и доступный вид музыкального искусства. Современные исследования показывают, что развивать музыкальные способности и формировать основы музыкальной культуры нужно с детства. И если ребёнок хочет петь, задача взрослого раскрыть перед ним красоту музыки, дать возможность её прочувствовать, развить его певческие навыки и музыкальные способности.

Всем известно, что хоровое пение развивает слух, дыхательную систему, формирует речь и мышление, устраняет де-

фекты дикции, положительно влияет на физическое здоровье, и также, оказывает влияние на эмоционально-эстетическое и умственное развитие ребёнка. Пение в коллективе рождает чувство единения, создаёт прекрасную атмосферу сотрудничества, развивает творческие способности в любой сфере жизни. Способствует формированию личностных качеств, развивает художественный вкус и расширяет кругозор. Также у детей пробуждается воображение, воля, фантазия, обостряется восприятие и активизируются творческие силы.

Древние индейцы считали, что, присоединяясь к музыке, человек достигает благочестия и благополучия, наслаждаясь общением с ней. Древние греки же считали, что музыка влияет на рост клеток, ответственных за интеллектуальное развитие человека. Поэтому детей с раннего возраста обучали пению в хоре и игре на различных инструментах. Уроки математики в Пифагорейской школе проходили под звуки музыки для улучшения работы мозга и повышения умственной активности. А известный японский музыкальный критик Масару Ибука исследовал, как звуки музыки оказывают сильное воздействие на человека и делают ребенка красивым, если он полностью погружен в музыку. И действительно, многие из нас в детстве пели в хоре, от которого остались самые приятные впечатления и ощущение счастья.

Список использованной литературы:

1. Дмитриева Л.Г., Черноиваненко Н.М. Методика музыкального воспитания в школе. М.: «Просвещение», 1989;
2. Стулова Г.Г. Хоровой класс. М.: «Просвещение», 1988;
3. Краснощеков. В.И. Вопросы хороведения. М., 1969;
4. Ильин В.П. Очерки истории хоровой культуры. М., 1985;
5. Ссылка: <http://ethno-cd.ru/stat/248-horovoe-penie-kak-vid-iskusstva.html>
6. Ссылка: <https://muz1-ryb.ru/metodicheskaja-stranichka-prepodavatelja/o-polze-i-vazhnosti-penijav-hore-1583/>

